

MAŁGORZATA CIEŚLUK

Uniwersytet Szczeciński
ORCID: 0000-0002-2863-1440
malgorzata.ciesluk@usz.edu.pl

ODWOŁANIA DO TWÓRCZOŚCI SENEKI MŁODSZEGO W HISTORYCZNYM OPISIE MIASTA SZCZECINA PAULA FRIEDEBORNA

ABSTRACT. Cieśluk Małgorzata, *Odwołania do twórczości Seneki Młodsze w „Historycznym opisie miasta Szczecina” Paula Friedeborna* (References to the works of Seneca the Younger in *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* [Historical Description of the City of Szczecin] by Paul Friedeborn).

This article focuses on Latin quotations and paraphrases derived from the works of ancient authors that were incorporated by Paul Friedeborn into his chronicle of Szczecin, published in 1613. The aim of this study is to identify the sources from which Friedeborn drew the aforementioned excerpts. The analysis is based on passages taken from the works of Seneca the Younger, the ancient author cited most frequently in Friedeborn's chronicle. Comparative analyses were conducted on more than 50% of the total number of Seneca quotations, considering two types of potential sources. First, they were compared with the text of selected editions of Seneca's works published in the 16th and early 17th centuries. Next, the assumption that Friedeborn used intermediary sources was examined. This category includes narrative works from the period preceding the composition of the Szczecin chronicle, in which quotations from Seneca were employed in a manner analogous to Friedeborn's approach (*Hausbuch* by Joachim von Wedel and *Horologium principium* by Antonio de Guevara). The analysis also takes into account popular collections of quotations, or *commonplace books* (*Polyanthea* by Domenico Nanni Mirabelli and a later edition of this collection edited by Joseph Lang). The results confirm that Friedeborn relied on intermediary sources for his quotations from Seneca, suggesting that he may have used a similar method to obtain excerpts from other ancient authors.

Keywords: Chronicling in the 16th and 17th centuries; Reception of ancient authors; Seneca; Paul Friedeborn

Kronika Szczecina, pt. *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*¹ autorstwa Paula Friedeborna² stanowi przykład językowej

¹Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...* Edycja w przekładzie na język polski zob. Friedeborn 2022. Na temat kroniki szerzej zob. Cieśluk, Gut, Gut 2022: XXVII–XXXV.

²Paul Friedeborn (1572–1637) pochodził z rodziny mieszczańskiej. Był sekretarzem miejskim (od 1596 r.), członkiem rady miejskiej (od 1616 r.) oraz jednym z burmistrzów Szczecina (od 1630 r.). Był też związany z dworem książąt pomorskich Filipa II i Bogusława XIV; zob. Cieśluk, Gut, Gut 2022: XIII–XX.

hybrydowości, typowej dla dziejopisarstwa epoki wczesnonowożytnej³. Właściwa narracja historyczna jest prowadzona w języku niemieckim, często jednak autor wplata w jej tok pojedyncze wyrazy i bardziej rozbudowane wyrażenia w języku łacińskim – dotyczy to szczególnie – choć nie wyłącznie – terminologii chronologicznej, teologicznej (odwołania do Biblii), prawnej i administracyjnej (nazwy urzędów i godności), zlatynizowanych wersji niektórych imion, nazwisk i przydomków. W języku łacińskim zostały również napisane poetyckie wstępy do kolejnych ksiąg, tzw. *periochae*⁴, a tekst całej kroniki poprzedza rama wydawnicza, w której znalazły się łacińskie utwory poetyckie dedykowane autorowi kroniki przez pomorskich uczonych i literatów, eksponujące wartość refleksji historiograficznej. W kronice nie zabrakło także bardzo licznych łacińskich chronostychów⁵, epitafiów, tekstów dokumentów, jak również ekfrazy obrazu znajdującego się na budynku szczecińskiego sądu. Wyróżniającą się grupę stanowią liczne łacińskie ekscerpty z twórczości różnych autorów od antyku grecko-rzymskiego po czasy współczesne autorowi kroniki. Niektóre cytaty lub parafrazy stanowią element narracji historycznej, inne zostały ułożone poza tekstem głównym jako marginalia – rzadziej pojedyncze, częściej tworzą obszernie grupy wyjątków skupionych wokół wybranego tematu.

Należy podkreślić, że tego rodzaju praktyka nie stanowi jedynie opisu erudycji humanistycznej, służącego podkreśleniu uczoności i autorytetu autora oraz podniesieniu rangi samego tekstu. Friedeborn wpisuje się w reguły konwencji, której podlegało w epoce wczesnej nowożytności pisarstwo historiograficzne. Było ono bowiem kształtowane w duchu edukacji, w której dominujące znaczenie posiadało przygotowane retoryczne, a wraz z nim zasada literackiej *imitatio*, polegająca m.in. na kształtowaniu umiejętności naśladowania stylu i środków ekspresji najbardziej podziwianych autorów klasycznych⁶. Za jego naturalną cechą trzeba również uznać dydaktyzm: dzieło historyczne powinno dostarczać przykładów postaw i działań godnych naśladowania lub, przeciwnie, jasno

³ Skalę zjawiska dwujęzyczności piśmiennictwa w XVI i XVII w. podkreśla m.in. Pawlak (2009: 45). Na temat staropolskich tekstów dwujęzycznych zob. np. Axerowa 2004; Axer, Axerowa 2004.

⁴ Autorem wszystkich poetyckich wstępów był Dionizy Friedeborn (1576–1636), kuzyn Paula Friedeborna, pastor i proboszcz w pomorskim mieście Gryfice; zob. Friedeborn 2022, t. III: 162. Należy zaznaczyć, że w odwołaniach do poszczególnych części kroniki przyjęto zróżnicowaną zasadę sposobu oznaczania struktury wewnętrznej tekstu. W wypadku odwołań do oryginalnej edycji z 1613 r. podawany jest numer księgi i strony (zgodnie z przyjętym oryginalnie podziałem tekstu). W wypadku odwołań do edycji z 2022 r. podawany jest numer tomu i numer strony), ponieważ kolejne tomy, obok odpowiednich ksiąg kroniki, zawierają także teksty opracowane przez autorów komentarza naukowego do tekstu kroniki.

⁵ Autorem chronostychów zamieszczonych w kronice był szczeciński poeta Paul Zachariasz (1557–1612); zob. Friedeborn 2022, t. III: 173. Na temat twórczości Paula Zachariasza szerzej zob. Kapuścińska, Urbański 2013: 65–82.

⁶ Moss 2006: 107.

wartościować przykłady negatywne. Wyjątki z twórczości autorów uznanych za autorytety służyły wzmocnieniu tego przekazu. Inną istotną kwestią jest tendencja do podnoszenia rangi opisywanych wydarzeń i osób poprzez budowanie analogii do wydarzeń i postaci znanych z przekazów pochodzących z epoki antycznej, która pełniła tym samym rolę uniwersalnego punktu odniesienia⁷.

W niniejszych rozważaniach skupiono uwagę na problemie zaplecza źródłowego wykorzystywanego przez Paula Friedeborna w celu pozyskania ekscerptów z autorów antycznych. Zasadniczym celem jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy kronikarz opierał się przede wszystkim na edycjach tekstów poszczególnych autorów, czy też sięgał po źródła o charakterze pośrednim. Pojęcie źródeł pośrednich odnosi się do zróżnicowanej grupy utworów. Zaliczymy do nich zarówno różnego rodzaju teksty, w których poszczególne wyjątki z autorów klasycznych zostały wkomponowane w prowadzoną tam narrację, jak również niezwykle popularne w interesującym nas okresie kolekcje cytatów, uzupełniane niekiedy o autorski komentarz bądź notatki własne (tzw. księgi „miejsc wspólnych”, ang. *commonplace books*). Przebadanie wskazanych powiązań w skali całego tekstu kroniki Friedeborna przekracza ramy przyjęte dla artykułu. Pewien wgląd można jednak uzyskać, prowadząc analizy skupione na wybranych grupach cytatów. W dalszej części rozważań skoncentruję się na ekscerptach z twórczości Seneki Młodszego.

Tego rodzaju refleksja wydaje się istotna przynajmniej z kilku powodów. Po pierwsze, w literaturze przedmiotu często podkreśla się praktykę lektury selektywnej i posiłkowania się źródłami pośrednimi w kulturze wczesnej nowożytności, jednak potwierdzenie stosowania tego rodzaju metody pracy przez konkretnego autora wymaga przeprowadzenia szczegółowych analiz porównawczych. Płynące stąd wnioski odgrywają także ważną rolę dla kierunku interpretacji badanego utworu. W wypadku korzystania z tradycji pośredniej należy bowiem przemyśleć zasadność prowadzenia refleksji nad znaczeniem pierwotnego kontekstu użycia danej myśli, a tym samym nad charakterem ewentualnej relacji metatekstualnej łączącej oba teksty⁸. W takiej sytuacji bowiem cytowana myśl uzyskuje pewną autonomię wobec pierwotnego kontekstu, a niekiedy może być nawet wykorzystana przez posiłkującego się nią autora w znaczeniu wyraźnie odbiegającym od oryginalnego⁹. Wydaje się wreszcie, że wykorzystanie excerptów z autorów antycznych przez Friedeborna można potraktować jako *exemplum* szerszej praktyki, reprezentatywnej dla metod działania wielu pisarzy z przełomu XVI i XVII wieku, którzy na swój warsztat pisarski wzięli opracowanie tekstu historycznego zgodnie z konwencjami epoki.

⁷ Pomian 2010: 61–62.

⁸ Axerowa 2004: 159.

⁹ Pawlak 2009: 46.

W odniesieniu do kroniki Szczecina wskazany kierunek refleksji uzasadnia również liczba i skala różnorodności tekstów, z których pochodzą wspomniane cytaty i parafrazy. Paul Friedeborn przytoczył ekscerpty pochodzące z twórczości osiemdziesięciu dwóch autorów piszących w językach klasycznych (łacinie lub grece), z których najliczniejszą grupę stanowią autorzy antyczni – przyjmując klasyczne ramy końca epoki starożytnej na Zachodzie Europy, można zidentyfikować wyjątki z dzieł sześćdziesięciu trzech twórców¹⁰. Friedeborn często identyfikował przywoływane miejsca, podając informację o autorze, niekiedy również tytuł dzieła i numerację odnoszącą się do jego struktury wewnętrznej, choć nie stosował tej praktyki konsekwentnie. Zdecydowana większość cytatów została w kronice przytoczona w języku łacińskim. Dotyczy to również cytatów z autorów greckojęzycznych, które Friedeborn podawał w przekładach na łacinę. W grupie nielicznych wyjątków należy odnotować przede wszystkim miejsca z Pindara, gdzie obok wersji łacińskiej w większości wypadków podawany jest wariant oryginalny w języku greckim¹¹. Warto zwrócić uwagę na skalę tej praktyki: nie licząc łacińskich odwołań do Biblii mówimy o kilkuset różnych ekscerptach z tekstów wymienionych wcześniej pisarzy.

Spośród wszystkich autorów przywołanych w szczecińskiej kronice Seneka okazuje się pisarzem wyjątkowym. Friedeborn sięgał po jego twórczość ze szczególną intensywnością: w *Historycznym opisie miasta Szczecina* znajdujemy łącznie czterdzieści trzy cytaty¹² z siedemnastu różnych dzieł. Najczęściej przywoływał miejsca z tragedii: *Edypa* (4 cytaty), *Tyestesa* (3), *Agamemnona* (2) oraz po jednym cytacie z *Herkulesa szalejącego*, *Medei*, *Fedry* i *Kobiet fenickich*.

¹⁰ Grono to u Friedeborna tworzą: Ajschines, Alfenus, Ambroży z Mediolanu, Apulejusz, Arnobiusz, Arystoteles, Augustyn z Hippony, Auzoniusz, Cycon, Cyprian z Kartaginy, Cyryl z Aleksandrii, Kasjusz Dion, Dionizjusz z Halikarnasu, Eurypides, Florus, Fokylides, Grzegorz z Nazjanzu, Geliusz, Hezjod, Homer, Horacy, Klaudian, Ksenofont z Aten, Ksenokrates, Kurcjusz Rufus, Kwintyliusz (oraz Pseudo-Kwintyliusz), Laktancjusz, Lampridiusz, Liwiusz, Lukan, Makrobiusz, Menander, Orozjusz, Owidiusz, Paulin z Noli, Pauzaniusz, Persjusz, Pindar, Platon, Plaut, Pliniusz Starszy, Pliniusz Młodszy, Plutarch, Polibiusz, Propercjusz, Prudencjusz, Publiusz Syrus, Seneka (oraz Pseudo-Seneka), Spartiat, Stacjusz, Strabon, Sulpicjusz Sewer, Swetoniusz, Sydoniusz Apolinary, Sylwiusz Italikus, Symmachus, Tacyt, Terencjusz, Tibullus, Walerius Maksymus, Wellejusz Paterkulus, Wergiliusz, Wopiskus.

¹¹ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 84; ks. 2: 1, 66, 89, 122. Friedeborn stosuje w wypadku Pindara także inne warianty: jeden raz cytuje fragment w wersji niemieckiej i greckiej; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2, 3. Wprowadza również wariant trójjęzyczny: grecko-łacińsko-niemiecki; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 96. Dwukrotnie prezentuje cytat tylko w języku łacińskim; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 95, 97. Oprócz wyjątków z Pindara Friedeborn podał w języku greckim cytat z *Iliady* Homera; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 48 oraz myśl, którą przypisał Menandrowi; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 90.

¹² 7 cytatów w ks. 1; 24 cytaty w ks. 2; 12 cytatów w ks. 3.

Do tej grupy tekstów należy dodać odwołania do dramatów, których autorstwo zostało obecnie zakwestionowane, jednak sam Friedeborn i jego współcześni przypisywali je Senece. Mowa o uznanej za nieautentyczną *Oktawii* (2 cytaty) i dyskutowanym w kontekście autorstwa *Herkulesie Etejskim*¹³ (2 cytaty). Brakuje zatem jedynie fragmentu *Trojanek*, by można było stwierdzić, iż Friedeborn sięgnął do każdej ze sztuk, co do których mógł sądzić, że wyszły spod pióra Seneki. Inne utwory Seneki, które zostały przywołane w szczecińskiej kronice, to: *Listy moralne do Lucylusza*, rozprawy *O łagodności* i *O dobrodziejstwach*, dialogi *O gniewie*, *O Opatrzności*, *O pokoju ducha*, *O pocieszeniu do matki Helwii* oraz pismo *Zagadnienia przyrodnicze*. Pod imieniem Seneki Friedeborn przywołał także fragment, który częściowo został zaczerpnięty z nieautentycznego, ale wiążanego z Seneką zbioru *O obyczajach*¹⁴. Cztery inne zapożyczenia, których autorstwo Friedeborn błędnie przypisał Senece, nie są związane z twórczością tego filozofa i poety¹⁵.

Skala owej intensywności kontrastuje z frekwencją ekscerptów z tekstów innych autorów piszących w językach klasycznych, szczególnie Cyserona, uznanego za najbardziej wpływowego autora rzymskiego w kulturze europejskiej. Z twórczości Cyserona Friedeborn zamieścił w kronice dwadzieścia pięć cytatów w języku łacińskim (niemal o połowę mniej niż z Seneki) oraz trzykrotnie podał parafrazę myśli Cyserona w języku niemieckim¹⁶.

Informacje, którymi dysponujemy, nie pozwalają na przekonujące odniesienie się do kwestii przyczyn tak wysokiej frekwencji odwołań do twórczości

¹³ Tylicka, Wesołowska 2000: VIII, X; Sapota 2016: 11.

¹⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 99.

¹⁵ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 103, 160. Warto podkreślić, że Friedeborn nie odnosi się w żaden sposób do żywo dyskutowanej kwestii odrębnej tożsamości Seneki – autora tekstów filozoficznych i Seneki – tragika. Problem ten, podniesiony w 1365 r. przez Boccaccia, w XVI i na początku XVII w. pozostawał wciąż jednym z tematów akademickich debat; na ten temat zob. m.in. Laarman 2014: 53; Harst 2016: 154. Na brak owego rozróżnienia u Friedeborna wskazuje niezróżnicowanie sposobu opisu ekscerptów pochodzących z tragedii i dzieł filozoficznych. Wymownym przykładem są np. dwa cytaty, które występują w tekście głównym rozdziału poświęconego śmierci księcia Barnima. Pierwszy, pochodzący z dialogu *O łagodności* (*De clementia* 1.19.6) został wprowadzony następująco: „Und Seneca spricht zu seinem discipulo und carnifici Neroni: (...)”. Dwie linie dalej Friedeborn ponownie przywołuje myśl Seneki (Pseudo-Seneki), tym razem z *Oktawii* (*Octavia*, 456–7, 459): „Idem Seneca in colloquio pulcherrimo cum Nerone: (...)”; Friedeborn (*Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 102).

¹⁶ Co do innych autorów, warto wspomnieć także Tacyta (17 wyjątków z *Roczników* i *Dziejów*), Owidiusza (łącznie 12 miejsc, w tym: po trzy cytaty z *Metamorfoz* i *Żali*, po dwa cytaty z *Listów znad Morza Czarnego* i *Listów Heroi*, jeden ze *Sztuki kochania* i krótka fraza z *Lekarstw na miłość*), Liwiusza (9 miejsc), św. Augustyna (9 miejsc w języku łacińskim i jedna myśl w języku niemieckim z *Mów*, *Objaśnień psalmów*, *Państwa Bożego* oraz pisma *O nauce chrześcijańskiej*). W wypadku wszystkich pozostałych autorów liczba ekscerptów waha się między dwoma a pięcioma.

Seneki w szczecińskiej kronice. Nie ulega wątpliwości, że Seneka należał do najpopularniejszych antycznych autorów niechrześcijańskich epoki wczesnonowożytnej¹⁷. Obok edycji dzieł Seneki, wzbogaconych komentarzem najwybitniejszych intelektualistów XVI i XVII-wiecznej Europy¹⁸, wielką popularnością cieszyły się również kolekcje cytatów zaczerpniętych z tekstów Seneki lub utworów jemu przypisywanych¹⁹. Warto pamiętać także o zbiorach wieloautorskich, w których myśli Seneki, predysponowane przez aforystyczno-sentencjonalny styl, były szeroko reprezentowane²⁰. Nie zmienia to jednak faktu, że aprioryczne założenie, że tym samym wszyscy pisarze przełomu XVI i XVII w. cytowali go z równą intensywnością, jest z pewnością nieuprawnione.

Decydujące znaczenie mogło mieć osobiste doświadczenie edukacyjne lub po prostu upodobania historyka, choć co do obu tych kwestii posiadamy bardzo ograniczone informacje. Wiemy jedynie, że z całą pewnością Friedeborn nie spotkał się z twórczością Seneki podczas zajęć w Pedagogium Książęcym, szczecińskiej szkole półwyższej, w której uczył się przez dwa lata, zanim w roku 1591 wyjechał na studia na uniwersytecie w Helmstedt²¹. Na takie stwierdzenie pozwala analiza częściowo zachowanej dydaktycznej dokumentacji szkoły z okresu zbliżonego do tego, w którym Friedeborn uczęszczał do Pedagogium²². Z drugiej strony wiadomo, że biblioteka istniejąca przy szczecińskiej szkole

¹⁷Należy podkreślić zainteresowanie twórczością Seneki także w epokach wcześniejszych. Na temat wyjątkowej pozycji Seneki u pisarzy reprezentujących najwcześniejszą łacińską literaturę chrześcijańską zob. Nehring 2012. Zainteresowanie to z różną intensywnością można odnotować także w okresie średniowiecza, przy czym wiek XIII ma dla recepcji twórczości Seneki charakter przełomowy. Późniejsze zainteresowanie jego pismami filozoficznymi jest tak duże, że można uznać Senekę za patrona epoki wczesnej nowożytności (Laarman 2014: 59–62). Podobna tendencja ujawnia się również w stosunku do tragedii Seneki. Jak zauważa Guastella (2016: 81–96), zainteresowanie twórczością dramatyczną Seneki można zaobserwować od wieku XIII, w środowisku skupionym wokół Lovato Lovatiego, by na początku XIV w. stać się obiektem pogłębionych badań, a w efekcie zarówno fundamentalnym wzorcem, jak i inspiracją do komponowania nowych tragedii; w odniesieniu do kolejnych stuleci epoki wczesnonowożytnej zob. Harst 2016: 149–173.

¹⁸Zob. m.in. edycje dzieł Seneki w opracowaniu Erazma z Rotterdamu (*Apophthegmatum opus cum primis fugiferum, vigilanter ab ipso recognitum auctore...* i późniejsze) oraz Justusa Lipsiusa (*L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia: a Iusto Lipsio emendata, et scholiis illustrata...* oraz późniejsze).

¹⁹Zob. np. *L. Annaei Senecae utriusque (...) sententiae (...) per Hubertum Scuteputaem...*

²⁰Laarman 2014: 55, 62. Zob. także Stabryła 1999: 24; Joachimowicz 2004: 96.

²¹W księdze wpisów do Pedagogium Książęcego zachowała się informacja o przyjęciu Paula Friedeborna w poczet uczniów szkoły w roku 1589; zob. Borysowska 2016: 74; Cieśluk, Gut, Gut 2022: XIV.

²²Na temat twórczości Seneki nie wspomina *Descriptio Paedagogii Stetinensis* z 1573 roku; zob. Schwann 1966. Nie została również uwzględniona w szkolnych statutach z 1587 roku; zob. Wehrmann 1900. Podobny obraz wynika z analizy szczegółowych planów zajęć, które zachowały się dla roku 1573, 1576 oraz 1580. Na temat odniesień w kronice Friedeborna do autorów, których teksty były wykorzystywane w programie szczecińskiego Pedagogium zob. Cieśluk 2023.

dysponowała edycjami utworów Seneki. W katalogu z roku 1590 odnotowano bliżej niezidentyfikowane wydanie zbiorowe dzieł Seneki, określone jako *Senecae opera*²³. Na podstawie późniejszego o blisko dwieście lat inwentarza zbiorów biblioteki, sporządzonego przez Johanna Carla Conrada Oerlichsa w 1768 roku wiadomo, że znajdowało się tam również wydanie tragedii Seneki z roku 1607²⁴. Data edycji nie oznacza, że dokładnie w tym samym roku książka znalazła się w zasobach biblioteki, jednak można przyjąć, że Friedeborn mógłby sięgać do niej, gdy wyszukiwał ekscerpty podczas pracy nad kroniką.

Wydaje się zatem, że kwestia przyczyn wysokiej frekwencji wyjątków z Seneki w szczecińskiej kronice musi pozostać na marginesie niniejszych rozważań. Dla rozważenia głównego pytania o praktykę doboru i pozyskiwania tych miejsc przez Friedeborna bardziej istotna wydaje się natomiast kwestia funkcji, którą spełniają odwołania do autorów klasycznych w stosunku do narracji historycznej prowadzonej przez autora²⁵. Już wstępna analiza sposobu wprowadzania cytatów ujawnia spójną strategię historyka w tym zakresie. Cytaty ulokowane na marginesach na ogół potwierdzają, uzupełniają, a niekiedy nawet zastępują odautorski komentarz o charakterze etyczno-moralnym. Podobną rolę pełnią cytaty ujęte w ramach narracji głównej, przy czym pojawiają się najczęściej we fragmentach podsumowujących całą sekwencję opisywanych wydarzeń bądź na zakończenie rozdziału. Przywoływane zapożyczenia tworzą tym samym plan komentarza, który uzupełnia narrację historyczną o dodatkowe treści, a jednocześnie wprowadza kontekst refleksji nad uniwersaliami, ponieważ konkretne wydarzenia z dziejów Szczecina nabierają charakteru *exemplów* dla zjawisk natury ogólnej.

Symptomatyczny dla wskazanej strategii historyka jest jeden z rozdziałów księgi I zatytułowany *Uciążliwy i długotrwały konflikt, z którego wynikły wielkie zamieszki, co dwukrotnie wpędziło miasto w banicję cesarską*. Friedeborn przedstawił w nim historię mającego miejsce w 1426 roku sporu, który z prywatnego zatargu w gronie rajców miejskich przerodził się w konflikt, a zaangażowane zostały w niego wszystkie warstwy społeczne Szczecina, od pospólstwa po panujących książąt. Rozdział ten należy do najdłuższych w kronice, jego tekst zajmuje jedenaście stron²⁶. Do narracji w języku niemieckim historyk dołączył dwadzieścia cztery ekscerpty pochodzące z pism dziewiętnastu autorów. Więcej niż jeden raz odwołał się do Tacyty (4 cytaty) i Seneki (2). Większość przywołań znalazła się na marginesach i została podzielona na pięć powiązanych

²³ *Catalogus librorum quae extant in bibliotheca...*, 15.

²⁴ Oerlichs 1768: 206.

²⁵ Dąbkowka-Kujko (2012: 59) wymienia następujące funkcje ekscerptów z autorów antycznych: wsparcie systemu argumentacji, rola środków ekspresji, rola „interpretacyjnego układu odniesienia” do wcześniejszych lektur pisarza, prowokowanie krytycznego myślenia, a nawet generowanie nowych pomysłów literackich.

²⁶ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 73–85.

tematycznie grup. Dla zobrazowania relacji łączącej tekst główny z treścią marginaliów może posłużyć komentarz do fragmentu, w którym podburzone pospólstwo oraz część mieszczan szczecińskich wystąpili wspólnie z żądaniami w stosunku do rady miasta. W narracji głównej Friedeborn jedynie pośrednio zasugerował własną – krytyczną – ocenę wydarzeń, pisząc:

A ponieważ znaleźli się w tym czasie ludzie lekkomyślni, mający ochotę na nowości i zmiany i posiadający w ławie swoich skrytych stronników, to rada tak bardzo była wśród pospólstwa zniesławiana, a mieszczaństwo zostało skłonione do tego, żeby wystąpić tłumnie przed radą i bardzo [ją] napomnieć i zganić. Zażądali na koniec rachunków z dóbr miejskich i domagali się, aby im powierzyć zarządzanie nimi²⁷.

Łacińskie cytaty umieszczone na marginesie składają się na bardziej jednoznaczny komentarz, a także uzupełniają go o dodatkowe wątki. Najpierw, słowami Kasjusza Diona, Friedeborn negatywnie ocenił działania pospólstwa i mieszczan, którzy dali się sprowokować do podważenia ustalonego porządku społecznego:

Nihil salutare agi potest, ubi qui parere debebant, imperare volunt²⁸.

Potem, przywołując fragment z listu 4 *Do Protadiusza Symmachusa*, rozszerzył perspektywę spojrzenia i wytłumaczył zaistniałą sytuację charakterem natury ludzkiej:

Ingenia humana ad arguendum prompta²⁹.

Wreszcie, korzystając z fragmentu z *Roczników* Tacyta, wskazał metodę postępowania, która pozwoliłaby zapewne uniknąć tak niekorzystnego biegu zdarzeń:

Relinquendum rumoribus tempus, quo senescant: plerumque innocentes recenti invidia impares³⁰.

Ze wspomnianej ogólnej liczby dwudziestu czterech cytatów, w omawianym rozdziale kroniki tylko dwa Friedeborn włączył do narracji głównej – oba

²⁷ Friedeborn 2022: 117, ks. 1: 117.

²⁸ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 76–77. Pol.: „Nic pożytecznego nie może się zdarzyć, gdy ci, którzy powinni być posłuszni, chcą wydawać rozkazy”; zob. Friedeborn 2022, t. I: 117.

²⁹ Pol.: Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 77. Pol.: „Ludzkie umysły są skłonne do oskarżania”; zob. Friedeborn 2022, t. I: 117.

³⁰ Pol.: Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 77. Pol.: „Plotkom trzeba zostawić czas, aby się zestarzały. Często niewinni nie mogą sprostać obmowie, która dopiero co się pojawiła”; zob. Friedeborn 2022, t. I: 117.

znalazły się w części końcowej rozdziału. Ich zadaniem jest wzmocnienie siły argumentacji podanej w autorskim podsumowaniu³¹. Zakończenie to zawiera dwie główne tezy. W pierwszej Friedeborn stwierdza:

Widać w niej [dom. sprawie], w jakich kłopotach znalazło się wtedy to miasto, w które szybko popadło, a z których trudno było się wypłatać, ponieważ nie leży to w naszej mocy, lecz jest dziełem Boga³².

Konstatację tę opatrzył dalej myślą z Pindara:

Facile enim urbem concutere etiam imbecillioribus, sed in sedem suam rursum collocare, difficile sane est repente nisi Deus Principibus gubernator fuerit³³.

Na marginesie zamieszcza również oryginalne, greckie brzmienie:

Ράδιον μὲν γὰρ πόλιν σείσαι, καὶ Φαυροτέροις, ἀλλ' ἐπὶ χώρας αὖθις ἔσσαι, δυσπαλὲς δὴ γίνεται ἐξαπίνας, εἰ μὴ θεὸς ἀγεμόνεσσι κυβερνᾶτην γένηται³⁴.

Teza druga dotyczy natury tłumu składającego się z pospólstwa, na temat której Friedeborn wypowiedział się następująco:

...pospolity motłoch niszczy i szaleje, a uspokojony lub sprowadzony ponownie na orbitę słusznego myślenia może zostać nie dzięki ludzkiej, lecz dzięki Boskiej pomocy. O tym powinni dobrze pomyśleć ci, którzy mają skłonności do podburzania innych³⁵.

Tym razem, by potwierdzić swój wniosek, sięgnął po twórczość Johanna Clajusa, szesnastowiecznego teologa i gramatyka³⁶:

Vulgus saevit, ut indomitus non retinetur equus³⁷.

³¹ Friedeborn podkreślił wiarygodność swojej relacji, zaznaczając, że powstała w oparciu o oryginalne akta i dokumenty: „Welche ich aus original Acten und Briefen mit fleiß extrahiret und gezogen”; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 83.

³² Friedeborn 2022, t. I: 123.

³³ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 83–84. Pol.: „Łatwo jest nawet słabym [ludziom] wstrząsnąć miastem, lecz przywrócić [je] ponownie do poprzedniego stanu jest zaiste trudno, o ile Bóg nie będzie przewodnikiem dla władców”; zob. Friedeborn 2022, t. I: 123.

³⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 84.

³⁵ Friedeborn 2022, t. I: 123–124.

³⁶ Basler 1957: 258–259.

³⁷ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 84. Por. Claius, *Meditatio VII...*, 11. Pol.: „Pospólstwo szaleje [i] jak dziki koń nie daje się okiełznać”. Zob. Friedeborn 2022, t. I: 123.

Powyższe spostrzeżenia na temat funkcji wskazanych cytatów mogą być wykorzystane jako pryzmat do prowadzenia refleksji nad potencjalnymi praktykami historyka w zakresie ich pozyskiwania. Warto powtórzyć: aby w tak prze-myślany sposób skonstruować odautorski komentarz do jednego z wielu rozdziałów swojej kroniki, Friedeborn musiał z różnych prac dziewiętnastu autorów wybrać krótkie, jednozdaniowe ekscerpty. Wprawdzie nie każdy rozdział kroniki opatrzony jest aż tak złożonym komentarzem, jednak w skali całej kroniki opisana procedura musiała być powtarzana wielokrotnie. Przyjęcie założenia, że Friedeborn korzystał w tym celu przede wszystkim z edycji każdego wykorzystanego tekstu pociąga za sobą tezę, że historyk miał dostęp do biblioteki, w której znajdowały się nie tylko edycje dzieł wszystkich Seneki, ale również tekstów pozostałych kilkudziesięciu autorów. Ze wskazaną kwestią związany jest problem braku pełnej wiedzy na temat stanu szczecińskich księgozbiorów w czasach Friedeborna. Najprawdopodobniej mógł korzystać z zasobów biblioteki książęcej, być może także biblioteki Pedagogium Książęcego³⁸. Wiadomo również, że w ciągu swojego życia zgromadził księgozbiór prywatny. Z drugiej strony warto przypomnieć, że praca nad kroniką nie stanowiła głównego zajęcia Friedeborna; w tym samym okresie musiał realizować obowiązki pisarza miejskiego. Oznacza to również, że ani nauczanie, ani też prowadzenie refleksji naukowej w jakiegokolwiek dziedzinie nie stanowiło podstawowego zakresu jego działania.

Wszelkie zastrzeżenia, choć mogą budzić wątpliwości, nie wykluczają jednoznacznie takiego scenariusza, w którym kronikarz dysponował dostępem do wydań wszystkich wykorzystanych przez siebie tekstów. Należy również wziąć pod uwagę zasób, jaki stanowiła pamięć, kształtowana poprzez przyswajanie i wykorzystywanie miejsc z autorów antycznych w ramach edukacji retorycznej. Można zatem sobie wyobrazić, że pisarz, dobrze orientujący się w treści wszystkich przywołanych utworów, dysponując dostępem do wszystkich interesujących go tekstów – w tym dzieł Seneki – sprawnie wyszukiwał i wynotowywał cytaty, by następnie włączyć je do prowadzonej narracji historycznej.

Jak już wcześniej zaznaczono, nie możemy jednak nie odnotować również innego prawdopodobnego wariantu pozyskiwania cytatów z autorów klasycznych w postaci czerpania ich z tradycji pośredniej. Ogromną rolę mogły odegrać wypracowane w latach szkolnych umiejętności i nawyki, związane z koniecznością gromadzenia ekscerptów z czytanych lektur i porządkowania ich w taki sposób, by zbiór posiadał wewnętrzny porządek według działów tematycznych³⁹. Tego rodzaju uczniowskie kolekcje były wygodnym źródłem cytatów podczas retorycznego opracowania zaleconego tematu. Ann Moss określa opisaną procedurę

³⁸ Na temat szczecińskich bibliotek na przełomie XVI i XVII w. zob. Borysowska 2018: 350–354.

³⁹ Dąbkowska-Kujko 2012: 58.

mianem metody *commonplace book*, argumentując tezę o jej powszechności zaleceniami formułowanymi w humanistycznych podręcznikach, jak również ogromną liczbą drukowanych ksiąg „miejsc wspólnych” (*commonplace books*)⁴⁰. Badacze nie mają wątpliwości, że oddziaływanie wskazanych procedur postępowania, jak i samych *commonplace books* wykraczało zdecydowanie poza mury szkolnej codzienności i miało nie tylko praktyczno-utilitytarne znaczenie. Edukacyjne doświadczenie kształtowało głęboko wrażliwość językową i literacką⁴¹, wpływało na nawyki myślowe i, w konsekwencji, na intelektualne wzorce kultury epoki wczesnej nowożytności⁴². Wykorzystywanie wyimków, czerpanych z notatek własnych bądź drukowanych ksiąg „miejsz wspólnych” nie stanowiło zatem w żadnym stopniu nadużycia – szczególnie gdy autor znał tekst, z którego dany fragment pochodził⁴³.

Dla rozstrzygnięcia kwestii zaplecza źródłowego ekscerptów z twórczości Seneki w szczecińskiej kronice jako podstawową metodę przyjęto analizę porównawczą. Cytaty i parafrazy przytoczone przez Friedeborna zestawiono zarówno z wersją z wybranych edycji dzieł Seneki, jak i z tekstami, które mogły pełnić rolę pośredniczącą. W odniesieniu do nowożytnych edycji dzieł prozatorskich Seneki jako materiał porównawczy wykorzystano wydanie przygotowane i opatrzone krytycznym komentarzem przez Justusa Lipsiusa, opublikowane w Antwerpii w roku 1605⁴⁴. Dla zestawienia miejsc z tekstów tragedii Seneki wykorzystano opatrzoną komentarzami Justusa Lipsiusa i Franciscusa Raphelengiusa edycję opublikowaną w Antwerpii w roku 1601⁴⁵ oraz, uzupełniając, edycję Georga Fabriciusa wydaną w Lipsku w 1566 roku⁴⁶. Jako istotne przesłanki wzięto również pod uwagę sposób opisu poszczególnych cytatów oraz zwrócono uwagę na ekscerpty z twórczości innych autorów wykorzystane przez Friedeborna w powiązaniu z omawianymi miejscami z Seneki.

⁴⁰ Moss 2006: 111. Innym bodźcem wpływającym na rosnącą popularność tego rodzaju opracowań była konieczność radzenia sobie z przyrastającym gwałtownie zasobem informacji; zob. Blair 2010.

⁴¹ Moss 1996: 135–136.

⁴² Dąbkowska-Kujko 2012: 59. Wyczerpujące omówienie proponowanych definicji oraz stanu badań nad *commonplace-books* zob. Burcke 2013: 153–177.

⁴³ Pawlak 2009: 60. Wskazana praktyka mogła ulegać stopniowo banalizacji. Jest to zjawisko dostrzegalne już w XVII w., gdy metoda *commonplace-books* była wykorzystywana także do kreowania fałszywego wrażenia uczoności przez osoby o niskiej erudycji; zob. Pawlak 2009: 59; Dąbkowska-Kujko 2012: 59–60.

⁴⁴ *L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*

⁴⁵ *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*

⁴⁶ *L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*

KRONIKA DOMOWA JOACHIMA VON WEDLA⁴⁷

Zależność Friedeborna od tekstu *Kroniki domowej* Joachima von Wedla dostrzegli tłumacze i autorzy komentarzy do *Historycznego opisu miasta Szczecina*, którzy są zgodni co do tego, że Friedeborn traktował ją jako ważne źródło w wybranych fragmentach II i III księgi swojej kroniki⁴⁸. Historyk nie odnotował wprawdzie nigdzie tej zależności, ale nie ulega wątpliwości, że niekiedy przenosił z tekstu Wedla całe akapity w języku niemieckim, choć należy zaznaczyć, że wprowadzał niekiedy pewne modyfikacje. Te mniej istotne dotyczyły zmian językowo-stylistycznych, jednak na tyle drobnych, że zależność obu tekstów nie budzi najmniejszych wątpliwości. Druga kategoria modyfikacji dotyczy pomijania przez Friedeborna niektórych wątków uwzględnionych przez Wedla. Prześledzenie owych „skrótów” należy uznać za ważny trop interpretacyjny dla badaczy skupionych nad charakterem szczecińskiej kroniki miejskiej oraz nad perspektywą przyjętą przez jej autora⁴⁹. Dla niniejszych rozważań najważniejsze jest jednak to, że posiłkując się tekstem kroniki Wedla Friedeborn skorzystał również z przywołanych w *Hausbuchu* łacińskich ekscerptów z autorów antycznych, w tym myśli Seneki.

Przykładem wskazanej praktyki są obszerne fragmenty rozdziału poświęconego wydarzeniom poprzedzającym śmierć księcia Barnima X [XII], okolicznościom książęcej śmierci i następnie uroczystego pogrzebu. Znalazły się tutaj dwa odwołania do twórczości Seneki.

Pierwszy z cytatów stanowi część marginalium o następującym brzmieniu:

Seneca. Pietate acquiritur vera felicitas et successus rerum prosperarum. Neque enim sine Deo vir esse bonus nec quispiam supra fortunam exurgere potest, nisi a Deo adiutus fuerit⁵⁰.

⁴⁷ *Kronika domowa* Joachima von Wedla obejmuje historię Pomorza od 1500 do 1606 roku. Choć początkowo występowała wyłącznie w formie rękopiśmiennej, to jednak jej treść była dobrze znana w środowisku pomorskich historyków; zob. Gut 2025: 25–40. Pierwsza pełna edycja ukazała się drukiem w 1882 r. (dalej: Wedel 1882). Na potrzeby niniejszych rozważań wykorzystano również jeden z zachowanych odpisów, który najprawdopodobniej stanowił podstawę edycji drukowanej; przechowywany jest obecnie w Bibliotece Głównej UMK (dalej: Wedel Rkps). Kolacjonowanie wersji rękopiśmiennej i drukowanej było konieczne ze względu na zauważalną niestaranność edycji drukowanej w odniesieniu do tekstów łacińskich, skutkującą licznymi nieścisłościami.

⁴⁸ Cieśluk, Gut, Gut 2022: XXIV.

⁴⁹ Wydaje się, że brak oznaczenia w kronice Friedeborna obszernych niekiedy zapożyczeń z *Kroniki domowej* może wynikać ze szczególnego statusu tekstu Wedla oraz prawdopodobnej znajomości łączącej obu pisarzy w czasie, kiedy Friedeborn pracował nad swoją kroniką. *Kronika domowa* w zamierzeniu autora została sporządzona wyłącznie na użytek rodziny i nie miała zostać nigdy opublikowana drukiem. Wedel wyraził taką intencję *expressis verbis* na wstępie swojej pracy, zob. Wedel 1882: 5 (Rkps. k. 5). Obaj kronikarze mieli też bezpośredni kontakt z racji pełnionych funkcji politycznych i czynności administracyjno-prawnych wykonywanych przez Friedeborna w związku z dokumentacją rodziny von Wedel; zob. Gut 2025: 7. Wydaje się, że Friedeborn mógł korzystać z tekstu Wedla za pełną wiedzą i zgodą jej autora.

⁵⁰ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 13.

Choć całe marginalium zostało przypisane Senece, to jednak tylko jego druga część jest parafrazą myśli z *Epistulae morales ad Lucilium* (41.2). W edycji Lipsiusa brzmi ona:

Bonus vir sine deo nemo est. An potest aliquis supra fortunam, nisi ab illo adiutus, exurgere?⁵¹.

Różnice między obiema wersjami są na tyle wyraźne, że ich bezpośrednią zależność należy uznać za wątpliwą. Zdecydowanie bardziej prawdopodobnym źródłem okazuje się Wedel – w *Hausbuchu* brzmienie przywoływanego miejsca jest identyczne z wariantem u Friedeborna, zarówno w odniesieniu do myśli Seneki, jak i fragmentu ją poprzedzającego⁵². W jednym i drugim wypadku cytaty umieszczono na marginesie, Seneka został wskazany jako autor obu myśli, a w znajdującym się obok akapicie narracji głównej możemy odnotować pełną zgodność dwudziestu z dwudziestu jeden linii tekstu w języku niemieckim. Odrębną kwestią pozostaje pytanie, skąd rozważany cytat zaczerpnął Wedel – problem ten wykracza wprawdzie poza ramy niniejszych rozważań, warto jednak zauważyć, że w identycznym brzmieniu pojawia się on np. w pracy Melchiora Juniusa, będącej w dużej mierze uporządkowanym tematycznie wyborem cytatów przeznaczonych dla adeptów wymowy⁵³.

Kolejny cytat z Seneki, który pojawia się w ramach analizowanego rozdziału, nie został przez Friedeborna opisany: brakuje autora, jak i powiązania z konkretnym dziełem. Jest to jednak myśl z traktatu Seneki *De ira* (1.24.4), a Friedeborn podaje ją w brzmieniu:

Nihil magnanimum est, quod non idem est placidum⁵⁴.

Także tym razem wątpliwym wydaje się powiązanie powyższej wersji z edycją Lipsiusa, w której myśl ta została sformułowana stosunkowo odmiennie:

Nec quicquam magnum est, nisi quod simul et placidum⁵⁵.

W wersji przyjętej przez Wedla także widoczne są pewne różnice w stosunku do wariantu Friedeborna, choć są one zdecydowanie mniejsze:

Nihil magnum est, quod non idem sit placidum⁵⁶.

⁵¹ L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 453.

⁵² Wedel 1882: 435–436 (Rkps k. 275/281; w odpisie poszczególne karty noszą podwójną numerację).

⁵³ We wskazanym wyborze jako miejsce pochodzenia cytatu Seneki wskazano List 74; zob. Junius, *Politicarum quaestionum in eloquentiae studiosorum, stylum exercere cupientium...*, 187.

⁵⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 15.

⁵⁵ L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 17.

⁵⁶ Wedel 1882: 439 (Rkps. 277/283).

Pomimo różnic dotyczących form *magnanimum/magnum* oraz *est/sit* warto jednak zwrócić uwagę na przesłanki, które jednoznacznie wskazują, że Friedeborn także w tej części swojej relacji korzystał obficie z kroniki Wedla. Najważniejszą z nich jest zależność akapitów w języku niemieckim, sąsiadujących z łacińskim marginalium – można bowiem stwierdzić pełną zgodność treści i formy obu relacji historycznych w odniesieniu do całej strony tekstu. Równie istotne wydaje się to, że wraz z tekstem niemieckim Friedeborn przeniósł także cytaty łacińskie z dzieł innych niż Seneka autorów, tym razem bez zmian w ich brzmieniu w stosunku do wersji Wedla. Jako kontynuacja cytatu z Seneki pojawia się myśl:

Pulcherrimum est victoriae genus se ipsum vincere,

a w narrację główną w języku niemieckim wplecione zostały kolejne ekscerpty:

Magnanimo nihil nocetur, ut ulciscatur damnum: imo satis est potuisse ignoscere, vindicta viro maxima forti est⁵⁷,

oraz

Non minor est virtus quam quaerere parta tueri⁵⁸,

a w dalszym ciągu:

Facile sumptus nacassarios faciet, qui minime necessariis sumptibus modum constituit⁵⁹.

W wypadku kolejnego cytatu jedyna różnica dotyczy miejsca ulokowania: u Friedeborna znajduje się on na marginesie, podczas gdy w kronice Wedla zamyka akapit tekstu głównego:

Maecenas ad Augustum: Opes amplae melius colliguntur paucis expendendis quam multis accipiendis⁶⁰.

Zależność analizowanego fragmentu kroniki Friedeborna od *Kroniki domowej* Wedla okazuje się zatem bardzo wyraźna zarówno w odniesieniu do tekstu w języku niemieckim, jak i do łacińskich ekscerptów. Jak wcześniej wspomniano, niewielkie różnice pojawiły się jedynie w związku z przywołaną powyżej myślą Seneki z *De ira* i trudno jest sformułować jednoznaczne wyjaśnienie tej

⁵⁷ Scaliger, *De sapientia et beatitudine libri octo...*, 51.

⁵⁸ Ovid., *Ars amatoria*, 2.13.

⁵⁹ Osorio, *De regis institutione et disciplina...*, kol. 525.

⁶⁰ Przywołana przez Wedla myśl pojawia się także u innych autorów, zob. np. de Ribadeneira, *Princeps Christianus adversus Nicolaum Machiavellum...*, 227.

kwestii. Wydaje się prawdopodobne, że Friedeborn, przepisując tekst Wedla, zapisał miejsce z *De ira* w takiej wersji, w jakiej miał ją w pamięci, modyfikując nieznacznie bazowy wariant z kroniki swojego poprzednika.

Podobne argumenty, wskazujące na zapożyczenie z *Kroniki domowej* Joachima von Wedla, można przytoczyć także w przypadku kilku innych miejsc z Seneki przywołanych przez Friedeborna. Często odnotowujemy pełną zgodność w tekstach obu kronikarzy, a jednocześnie widoczne są rozbieżności w stosunku do wybranych edycji dzieł Seneki. Niekiedy pojawiają się drobne różnice także między wersjami Friedeborna i Wedla, jednak zbieżność narracji w języku niemieckim oraz identyczne brzmienie innych towarzyszących cytatów w obu tekstach przemawiają za przyznaniem *Hausbuchowi* statusu źródła także w odniesieniu do przywołanych miejsc z Seneki. Mowa o następujących cytatach:

- a. „Inexpugnabile munimentum amor civium est”⁶¹ (*De clementia* 1. 19. 6);
- b. „Quisnam ne regno gaudet? O fallax bonum, / quantum malorum fronte tam blanda tegis”⁶² (*Oedipus*, w. 6–7);
- c. „Nihil mutationis periculo exceptum, non terra, non coelum, non totus hic rerum contextus, quamvis Deo agente ducatur, non semper tenebit hunc ordinem, sed illum ex hoc cursu dies aliquis deiiciet”⁶³ (*Epistulae morales ad Lucilium*, 71. 12);
- d. „Quod sit hoc, sine quo nihil est, scire non possumus”⁶⁴ (*Quaestiones naturales*, 7.31.1).

⁶¹ Zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 102. Wersja ta jest identyczna z wariantem u Wedla 1882: 256 (Rkps. k.174 / 179). Por. L. *Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*, 203: „Unum est inexpugnabile munimentum, amor civium”: rozbieżności dotyczą liczebnika „unum” oraz odmiennego miejsca formy „est”.

⁶² Por. *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*, 204: „Quisquamne regno gaudet? O fallax bonum, / Quantum malorum fronte quam blanda tegis!”; podobnie Seneka (L. *Annaei Senecae Tragoediae. Editae emndatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 157). W obu edycjach pojawiają się dwie różnice w stosunku do wariantu, który podaje Wedel (1882: 447, Rkps. k. 281/287) i Friedeborn (*Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 19): mowa o wyrażeniach: „Quisquamne” / „Quisnam ne” oraz formach „quam” / „tam”.

⁶³ Zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 23, Wedel 1882, 460 (Rkps. k. 288/294); por. L. *Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*, 510: „Quid enim mutationis periculo exceptum? non terra, non coelum, non totus hic rerum contextus, quamvis Deo agente ducatur, non semper tenebit hunc ordinem, sed illum ex hoc cursu aliquis dies deiiciet”. Różnica między edycją Lipsjusa a wersją u Friedeborna i Wedla jest niewielka i pojawia się na początku cytatu („Quid enim” / „Nihil”). W końcowej części myśli została zmieniona kolejność wyrazów: „aliquis dies” / „dies aliquis”.

⁶⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 25; wariant u Friedeborna jest identyczny z wersją w rękopisie kroniki Wedla (Rkps, k.297/303). W wersji drukowanej wydawca zamiast formy „possumus” podał formę „possumus”. Por. Wedel 1605: 761: „quid sit hoc, sine quo nil est, scire non possumus” – widzimy tu trzy rozbieżności w stosunku do wersji Friedeborna: *quod/quid, nihil/nil, possumus/possumus*.

Warto w dalszej kolejności wspomnieć o ekscerptach, co do których pojawiają się dodatkowe argumenty wskazujące na źródłową rolę *Kroniki domowej*. Do tej grupy należy miejsce z *Thyestes*a:

O quantum bonum est / obstaré nulli. (...) / Et rebus parvis alta praestatur quies⁶⁵.

Jest to w istocie kompilacja wersów, które w oryginale są od siebie oddalone: pierwsza myśl jest częścią wersu czterysta czterdziestego dziewiątego i czterysta pięćdziesiątego, druga pochodzi z wersu czterysta sześćdziesiątego ósmego. Wersy zestawione w identycznym układzie i brzmieniu występują w kronice Wedla, w obu tekstach cytat jest włączony w narrację główną, która wprawdzie została przez Friedeborna częściowo przekształcona, jednak powiązania między oboma tekstami są wyraźne⁶⁶. Fakt wyboru i zestawienia wersów, które nie sąsiadują ze sobą bezpośrednio, stanowi dodatkowy, a nawet, jak się zdaje, rozstrzygający argument przemawiający za zapożyczeniem przywołanego miejsca z kroniki Wedla.

Przytoczone wcześniej argumenty – podobieństwo lub pełna odpowiedniość tekstu w języku niemieckim oraz łacińskich cytatów z innych autorów – mogą przemawiać za źródłowym charakterem kroniki Wedla także wtedy, gdy łacińskie miejsca zostały przywołane w wersji identycznej z brzmieniem prezentowanym w edycji krytycznej dzieł Seneki. Dotyczy to innych wersów z *Thyestes*a (w. 391–393), wykorzystanych przez Friedeborna, gdy relacjonował dramatyczną, zakończoną samobójstwem, historię radcy książęcego dworu Jacoba Zitzewitza:

Stet quicunque volet potens / Aulæ culmine lubrico, / Me dulcis saturét quies⁶⁷.

Wersja ta w pełni zgadza się z tekstem edycji Lipsiusa⁶⁸ i Fabriciusa⁶⁹, ale nie odnotowujemy żadnych różnic również w stosunku do *Hausbucha* Wedla⁷⁰. Za przyznaniem statusu źródła pomorskiej kronice przemawia nie tylko wykorzystanie cytatu w ramach relacji historycznej z tych samych wydarzeń (choć tym

⁶⁵ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 20.

⁶⁶ Wedel 1882, 447 (Rkps, k. 281/287); por. *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*, 183 i *L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 65–66: „O quantum bonum est / obstaré nulli. (...) / Rebusque parvis alta praestatur quies”.

Porównywane wersje różnią się tylko brzmieniem wyrażenia: „et rebus” / „rebusque” (w. 468).

⁶⁷ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 93.

⁶⁸ *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*, 180.

⁶⁹ *L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 63.

⁷⁰ Wedel 1882: 247 (Rkps, k. 169/174).

razem Friedeborn wprowadził pewne zmiany do narracji w języku niemieckim), ale przede wszystkim fakt, że także osiem innych ekscerptów łacińskich z różnych autorów pojawia się w związku z tą samą historią u obu historyków⁷¹.

Bezpośrednie sąsiedztwo stosunkowo licznej grupy powielonych cytatów wskazuje na źródłowy charakter kroniki Wedla także w wypadku miejsca ze zbioru *De moribus* (56, 69), którego autorstwo tradycyjnie było przypisywane Senece⁷²:

Maximae divitiae, non desiderare divitias. Maximae egestas, Avaritia⁷³.

W ramach tego marginalium, łącznie ze wskazanym powyżej cytatem, znalazło się sześć myśli różnych autorów (m.in. Menandra i Sofoklesa). Wszystkie w identycznym brzmieniu można odnaleźć w kronice Wedla, w rozdziale, z którego Friedeborn zaczerpnął wiadomości na temat bankructwa słynnych szczecińskich bankierów Loitzów⁷⁴. Większość, łącznie z cytatem z Seneki, została zapisana w ramach jednego marginalium, tylko jedna znalazła się kilka akapitów dalej.

W kontekście ekscerptów z Seneki warto zwrócić uwagę także na marginalium towarzyszące opisowi śmierci księcia Jana Fryderyka (9 lutego 1600 r.). Friedeborn skomponował je bowiem z trzech cytatów, wszystkie przypisując Senece:

Seneca: Omnis dies veluti ultimus ordinandus est.

Et bene mori, est libenter mori.

Idem in Ep[istulis]: Non licet praesentem diem bene transigere, nisi eundem tibi postremum illuxisse statueris⁷⁵.

Dwa pierwsze wyjątki są parafrazami myśli pochodzących z *Epistulae morales ad Lucilium* (61.1; 61.2). Oba wykazują różnice w stosunku do edycji Lipsiusa⁷⁶, ich brzmienie jest natomiast całkowicie zgodne z wariantem, który

⁷¹ Friedeborn, za Wedlem, przypisuje te powiedzenia Cezarowi, Liwiuszowi i św. Augustynowi, w wypadku kilku myśli nie podaje żadnej identyfikacji; Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 92–93; Wedel 1882: 245–247 (Rkps, k. 168–169/173–174). Kronikarz niekiedy modyfikuje jedynie położenie cytatu: niektóre nawiązania, które u Wedla wchodziły w skład marginalium, u Friedeborna znajdują się w tekście głównym lub odwrotnie.

⁷² *L. Annaei Senecae de moribus lib. unus et insignia septem sapientium dicta...*, 6.

⁷³ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 98–99.

⁷⁴ Wedel 1882: 249 (Rkps, k. 170/175).

⁷⁵ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 160.

⁷⁶ Pierwsza z myśli jest elementem dłuższej wypowiedzi: „Nec mehercules tamquam ultimum rapio, sed sic illum adspicio, tamquam esse vel ultimus possit”, w drugiej, zdecydowanie krótszej,

znajdujemy u Wedla⁷⁷. Różnica dotyczy jedynie miejsca ulokowania: u Wedla weszły one w skład narracji głównej, podczas gdy Friedeborn przeniósł je na margines i połączył ze znajdującym się tam trzecim cytatem, który w *Kronice domowej* jako jedyny w tej grupie został zapisany na marginesie. Owa pozornie nieznaczna zmiana przyniosła jednak poważny skutek dotyczący błędnej identyfikacji trzeciego cytatu, który, wbrew oznaczeniu u Friedeborna („Idem in Ep[istulis]”), nie jest autorstwa Seneki, lecz zachował się w zbiorze Stobajosa, który przypisał go Muzoniuszowi⁷⁸.

Aby odpowiedzieć na pytanie, który z historyków odpowiada za błędną identyfikację wskazanego miejsca nie wystarczy przyrzeć się brzmieniu cytatu – jest ono bowiem w obu kronikach identyczne. Niewielkie zróżnicowanie jest widoczne w wypadku informacji poprzedzającej cytat, umieszczonej w obu wypadkach linię wyżej. Wedel zastosował zapis „In Epistulis”, nie wskazując autora, zaś Friedeborn doprecyzował: „Idem in Ep[istulis]”. Kluczem do rozwikłania wskazanej kwestii jest zmiana miejsca zapisu dwóch wcześniejszych cytatów, co do których nie ma wątpliwości, że są związane z *Epistulae morales*. Zaczniemy od *Kroniki domowej*. Dwa pierwsze cytaty stanowią tutaj element narracji głównej i zostały poprzedzone nazwiskiem Seneki. Marginalium o treści „In Epistulis” znajduje się na wysokości linii, w której zaczyna się zapis obu myśli i wydaje się, że służy bardziej precyzyjnej identyfikacji, prawidłowo wiążąc przywoływane miejsca ze źródłowym tekstem (II. 1).

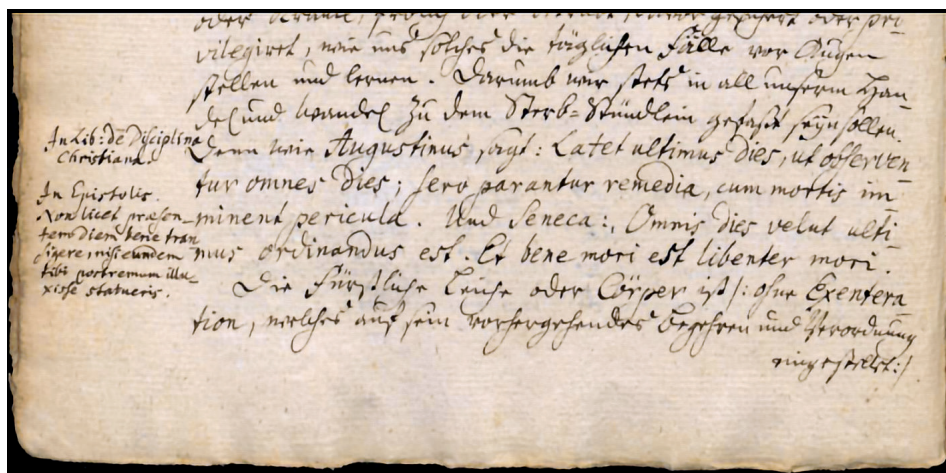
Oznacza to jednocześnie, że cytat ulokowany przez Wedla na marginesie poniżej adnotacji „In Epistulis” nie ma z nią związku i stanowi odrębną myśl. Wedel pozostawił ją bez jakiegokolwiek identyfikacji, przy czym nie jest to przypadek odosobniony. W świetle powyższych spostrzeżeń nic nie wskazuje zatem, by autor *Kroniki domowej* wiązał trzeci z analizowanych obecnie cytatów z twórczością Seneki. Friedeborn jednak zmienił ten układ z chwilą wyabstrahowania cytatów z tekstu i umieszczenia ich na marginesie (II. 2).

Aby zachować prawidłowy opis, należało przenieść wyrażenie „In Epistulis” na początek marginalium, zaraz po nazwisku Seneki. Zamiast tego Friedeborn pozostawił wskazane określenie poniżej obu cytatów i, co więcej, dodał zaimkę „Idem”, podkreślając, że wiąże także trzecią myśl z twórczością Seneki. Pozornie formalna zmiana miejsca dwóch pierwszych cytatów, polegająca na przeniesieniu z narracji głównej na margines, doprowadziła zatem do wykreowania nieprawdziwej identyfikacji, a odpowiedzialność za ów błąd spoczywa po stronie Friedeborna. Wskazana sytuacja prowadzi do przynajmniej dwóch spostrzeżeń. Po pierwsze, otrzymujemy kolejną przesłankę, która potwierdza,

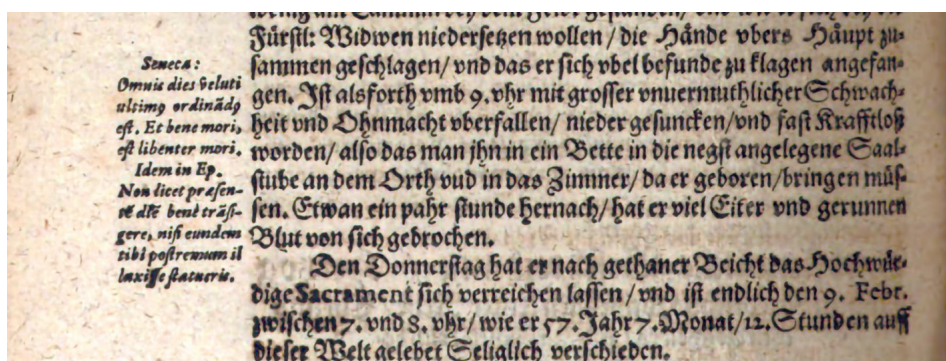
różnice są niewielkie: „Bene autem mori, est libenter mori”; zob. *L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*, 488.

⁷⁷ Wedel 1882: 383 (Rkps, k. 247/253). Pełna zgodność dotyczy również trzeciego z przywołanych cytatów.

⁷⁸ Stobaeios, *Loci communes sacri et profani sententiarum omnis generis ex authoribus...*, 18.

II. 1. Wedel, Rkps, k. 247/253

II. 2. Friedeborn 1613, ks. 2, 160

że dobierając cytaty z Seneki (jak również innych autorów przywoływanych w języku łacińskim) Friedeborn wykorzystywał źródło pośrednie, jakim była dla niego *Kronika domowa* Joachima von Wedla. Po drugie, przywołana sytuacja może wskazywać, że poziom znajomości tekstów Seneki przez Friedeborna nie był na tyle wysoki, by rozpoznał on, że niezidentyfikowana myśl zamieszczona na marginesie przez Wedla nie pochodzi z żadnego z dzieł Seneki.

Wada błędnej identyfikacji ciąży również na ostatnim z analizowanych w tej części rozważań cytacie:

Seneca: Bonus Princeps, qui magis diligitur quam timetur, habet quicquid cives possident⁷⁹.

⁷⁹ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 103.

Powiązanie wskazanej myśli z twórczością Seneki nie znajduje potwierdzenia. Znajdujemy ją natomiast w zbiorze *Apophthegmata* (8.15) Erazma z Rotterdamu, który podaje, że jej autorem miał być cesarz Konstancjusz Chlorus⁸⁰. Dla prowadzonych rozważań istotne jest to, że w identycznym brzmieniu cytat ten, wraz z błędną informacją na temat autora, znajduje się u Wedla, którego tym samym możemy uznać za jej źródło⁸¹.

Przedstawione powyżej analizy pozwalają na wyciągnięcie wniosku, że w wypadku blisko 31% odwołań do twórczości Seneki (13 – licząc dwie błędne identyfikacje – z ogólnej liczby 43) Friedeborn jako źródło wykorzystał tekst *Kroniki domowej* Joachima von Wedla. Równie istotne jest spostrzeżenie, że kronika Wedla pełniła w praktyce pisarskiej Friedeborna podwójną rolę. W głównej mierze stanowiła źródło informacji niezbędnych do prowadzenia relacji historycznej, a łacińskie cytaty przenoszono niejako „przy okazji” jako komentarz do tych samych wydarzeń w obu kronikach. Wydaje się jednak, że niekiedy Friedeborn wertował *Kronikę domową* wyłącznie w poszukiwaniu cytatów, które mógł wykorzystać dla własnej narracji, która nie wykazuje ścisłych związków z relacją Wedla. Świadectwem tej praktyki jest analizowany powyżej cytat, błędnie przypisany Senece zamiast Konstancjuszowi Chlorusowi. U Wedla pojawił się on w tle historii o śmierci księcia Filipa I w 1560 r., Friedeborn natomiast wykorzystał go do skomentowania wydarzeń związanych ze śmiercią księcia Barnima IX w roku 1573.

HOROLOGIUM PRINCIPIUM ANTONIO DE GUEVARY

Zbeletryzowana biografia cesarza Marka Aureliusza, znana w skróconej wersji tytułu jako *Horologium principium*, nie była w zamierzeniu jej autora księgą „miejsc wspólnych”. Hiszpański franciszkanin Antonio de Guevara napisał swoje niezwykle, jak się później okazało, popularne dzieło w języku hiszpańskim, wzbogacając prowadzoną narrację odwołaniami do autorów klasycznych⁸². Niemal wiek później Johannes Wanckel⁸³ opracował łacińskie tłumaczenie i uzupełnił je imponującą liczbą ekscerptów z autorów łacińskich i greckich⁸⁴. Wyjątki te dodane zostały w formie marginaliów. Wydaje się, że właśnie

⁸⁰ Erasmus Desiderius Rotterdamus, *Apophthegmatum opus cum primis fugiferum...*, 468; podobnie: Mirabellus, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...*, 714; Langius, *Florilegii magni seu Polyantheae floribus novissimis sparsis libri XX...*, kol. 2619.

⁸¹ Wedel 1882: 188 (Rkps, k. 132/137).

⁸² de Guevara, *Libro del emperador Marco Aurelio co relax de principes...*

⁸³ Johannes Wanckel (1554–1616), poeta uwieńczony, profesor historii i rektor Uniwersytetu w Wittenberdze (od 1614 r.); zob. Pröle 1896: 133–134.

⁸⁴ de Guevara, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii imperatoris libri...*

ta nowa, uzupełniona przez Wanckela wersja *Horologium* została wykorzystana przez Friedeborna jako źródło, z którego zaczerpnął niektóre cytaty do swojej kroniki⁸⁵. Zanim przejdziemy do analizy poszczególnych ekscerptów, warto zaznaczyć, że dysponujemy dwiema wskazówkami potwierdzającymi prawdopodobieństwo takiego założenia. Po pierwsze, egzemplarz tej pracy znajdował się w zasobach biblioteki szczecińskiego Pedagogium – w inwentarzu Oerlichsa został wymieniony jako „Aurelii Horologium”⁸⁶. Po drugie, znajdujemy na ten temat bezpośrednią wzmiankę w tekście kroniki. Na marginesie rozdziału poświęconego rozruchom w Szczecinie wiosną roku 1597 historyk przywołał cytaty, w którym wskazał jako źródło wstęp Guevary (*Proemium generale*) do *Horologium*⁸⁷:

Nulli magis Rempublicam turbant, quam qui vitam agunt incompositam. Antonius De Guevara in proaemio Horologii principum⁸⁸.

Wydaje się, że w wypadku twórczości Seneki Friedeborn zaczerpnął z *Horologium* sześć ekscerptów. Dla uzasadnienia wskazanej tezy konieczne jest w każdym wypadku przeanalizowanie zgodności brzmienia przywoływanego miejsca, sposobu oznaczenia cytatu oraz, w miarę możliwości, ekscerptów z innych autorów towarzyszących wyimkowi z Seneki.

W wypadku cytatu z dialogu *De tranquillitate animi* (7.3) różnica między jego brzmieniem u Friedeborna i edycją Langiusa jest minimalna i ogranicza się do pominięcia partykuły „enim”, co trudno uznać za wystarczającą przesłankę, wskazującą na wykorzystanie przez kronikarza innego źródła. Wersji Friedeborna:

Serpunt vitia et in proximum quemq[ue] transiliunt, et contactu nocent⁸⁹,

odpowiada analogiczne brzmienie w edycji Lipsiusa:

Serpunt enim vitia et in proximum quemque transiliunt et contactu nocent⁹⁰.

⁸⁵ Można wskazać przynajmniej 5 edycji *Horologium* w wersji uwzględniającej łacińskie i greckie marginalia, które mogły być dostępne dla Friedeborna: de Guevara, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii imperatoris libri...*, de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*; de Guevara², *Horologium principum, siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*; de Guevara³, *Horologium principum, siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...* Z wydań późniejszych niż publikacja kroniki Friedeborna warto wspomnieć o wydaniu, które ukazało się w Krakowie w roku 1615. Na potrzeby analiz prowadzonych w niniejszym artykule wykorzystano edycję z roku 1611 (de Guevara², *Horologium principum, siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*).

⁸⁶ Oerlichs 1768: 364.

⁸⁷ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*; *Proemium generale* 4, bp. Guevara przypisuje to stwierdzenie Platonowi.

⁸⁸ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 151.

⁸⁹ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1: 84.

⁹⁰ L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 155.

Bardziej istotna okazuje się jednak różnica związana z oznaczeniem tego miejsca: Friedeborn poprzedza cytą informacją: „Senec. de trāquil. 6”, podczas gdy w wydaniu Lipsiusa cytowane zdanie stanowi część rozdziału siódmego („caput VII”). Rozbieżność ta mogłaby być uznana za błąd kronikarza, gdyby nie fakt, że w *Horologium* znajduje się identyczny opis jak w szczecińskiej kronice:

Serpunt vicia et in proximum quemque transiliunt, et contactu nocent. Sen. de tranq. 6⁹¹.

Wprawdzie w wersji Friedeborna można zidentyfikować oboczność zapisu wyrazu „vitia” w stosunku do wariantu „vicia” w *Horologium*, jest to jednak różnica o charakterze technicznym i nie wyklucza zależności obu tekstów. Wydaje się, że wskazany sposób opisu przywołanego miejsca oraz identyczność brzmienia (także u Guevary pominięta została partykuła „enim”) stanowią przeważający argument.

Zdecydowanie bardziej widoczne są różnice między wariantem Friedeborna a edycją Lipsiusa w wypadku myśli Seneki z *Epistulae morales ad Lucilium* (90.6). W tekście opracowanym przez Lipsiusa posiada ona następujące brzmienie:

Sed postquam, surrepentibus vitiis, in tyrannidem regna versa sunt: opus esse coepit legibus, quas et ipsas inter initia tulere sapientes⁹².

W kronice myśl ta pojawia się w wersji zdecydowanie skróconej:

Senec. Ep. 90 Surrepetibus vitiis opus coepit esse legibus⁹³.

Wariant ten, zarówno pod względem brzmienia cytatu, jak i sposobu opisu, zgadza się z zapisem w *Horologium*:

Surrepentibus viciis opus coepit esse legibus. Seneca epist. 90⁹⁴.

Drobne różnice w zapisie dotyczą oboczności vitiis/viciis oraz pominięcia litery „n” w imiesłowie „surrepentibus” i nie wpływają na ogólne wrażenie zgodności obu wersji cytatu. Kolejnego argumentu dostarcza także obserwacja dotycząca myśli, która jest elementem tego samego marginalium w kronice Friedeborna. Jest to cytą z *Annales* Tacyta (15.20)⁹⁵ – w *Horologium* identyczne

⁹¹ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 19.

⁹² L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 574.

⁹³ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 136.

⁹⁴ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, Proemium generale 5, bp.

⁹⁵ „Tac. Annal. 5: Usu probatum est, leges egregias, exempla honesta, apud bonos, ex delicto aliorum gigni”; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 136.

odwołanie znajduje się na tej samej stronie, na której znalazł się cytat z Seneki, w odległości kilku linii⁹⁶. Wydaje się, że wszystkie przywołane przesłanki – brzmienie i opis cytatu oraz odwołanie do Tacyty – z dużym prawdopodobieństwem wskazują na wykorzystanie przez Friedeborna *Horologium* jako źródła analizowanego odwołania.

Podobne do powyższych argumenty można przytoczyć również w odniesieniu do cytatu z dialogu *De ira* (1.7.2). Friedeborn przytacza go w następującej wersji:

Sen. 1 *De ira* 7: Facilius est excludere pernicioso, quam regere; et non admittere, quam admissa moderari⁹⁷.

Tym razem różnica brzmienia w stosunku do wersji w edycji Lipsiusa jest bardzo mała:

Primum, facilius est excludere pernicioso, quam regere; et non admittere, quam admissa moderari⁹⁸.

W *Horologium* jednak, oprócz tego, że znajdujemy tam interesujący nas cytat w identycznym jak u Friedeborna brzmieniu wraz z takim samym opisem⁹⁹, to jeszcze bezpośrednio towarzyszy mu miejsce z Kasjodora¹⁰⁰ – w identycznym układzie, bezpośrednio po odwołaniu do Seneki. Warto zauważyć, że wśród siedmiu cytatów, które składają się na obszerne marginalium u Friedeborna, aż cztery zostały potwierdzone w *Horologium*: oprócz dwóch wskazanych powyżej, także miejsce z Polibiusza (*Dzieje*)¹⁰¹ oraz kolejny cytat z Seneki, tym razem z *Agamemnona* (w. 153):

Extrema primo nemo tentavit loco. Sen. *Agamem.* 2¹⁰².

⁹⁶ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, *Proemium generale* 5, bp. Z dwóch możliwych do wskazania różnic w stosunku do wersji u Friedeborna pierwsza dotyczy numeru księgi (w *Horologium* prawidłowo została wskazana księga 15: „Tac. Annal. 15”) oraz formy liczby pojedynczej: „delicto” odpowiada tutaj forma w liczbie mnogiej: „delictis”.

⁹⁷ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 153.

⁹⁸ *L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*, 6.

⁹⁹ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 14.

¹⁰⁰ „Cassiod. 5 Ep. 38. Quae possunt noxie crescere, celeriter amputanda”; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 153; por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 14.

¹⁰¹ „Facilimum cuilibet rei in ipso introitu obsistere. Polyb. Lib.3”; por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 99.

¹⁰² de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 382. Brzmienie cytatu u Friedeborna i Guevary jest tym razem identyczne z brzmieniem w edycjach tragedii Seneki Lipsiusa (*Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*, 322) i Fabriciusa (*L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 284).

Dwa ostatnie cytaty, z Polibiusza i z *Agamemnona*, występują w różnych częściach *Horologium*, jednak ich brzmienie i opis w pełni zgadzają się z wersją Friedeborna. Warto dodać, że we fragmentach kroniki związanych bezpośrednio z analizowanym marginalium (na trzech kolejnych stronach) liczba odwołań do różnych autorów jest bardzo duża: w narracji głównej i na marginesie Friedeborn wykorzystał siedemnaście cytatów, z których dziesięć (łącznie z już omówionymi) w identycznym brzmieniu i z takim samym opisem występuje również w *Horologium*¹⁰³. Niekiedy zachowywał układ cytatów z *Horologium* (np. przenosząc po dwa cytaty, zgodnie z tym, jak zostały zestawione w *Horologium*), niekiedy wyszukiwał interesujące go odwołania w różnych częściach. Wydaje się, że już na tej podstawie można sformułować wniosek, że *Horologium principium* służyło Friedebornowi nie tylko do lektury tekstu Guevary, lecz że wykorzystywał je także jako książkę „miejsc wspólnych”, by odnaleźć odwołania do zastosowania we własnym tekście.

Analiza ekscerptów z innych autorów, towarzyszących dwóm kolejnym cytatom pochodzącym z twórczości Seneki, pozwala na postawienie tezy, że Friedeborn w poszukiwaniu miejsc do cytowania wykorzystywał niekiedy jednocześnie kronikę Wedla i *Horologium principium*. Pierwszym jest wers z *Edypa*:

Solet ira certis numinum ostendi notis. Sen. Oedip.¹⁰⁴.

Jego brzmienie jest w pełni zgodne zarówno z wersją znaną z edycji Lipsiusa¹⁰⁵, jak i z *Horologium*, przy czym w wypadku tego ostatniego widzimy także dokładnie taki sam opis cytatu:

Solet ira certis numinum ostendi notis. Sen. Oedip.¹⁰⁶.

¹⁰³ Na s. 151 drugiej księgi kroniki, obok przeanalizowanego wcześniej bezpośredniego nawiązania do „Proemium Generale” z *Horologium* znalazł się cytat z *Punica* Syliusza Italikusa (7.524): „Sil.It. 7. Perdendi simul et pereundi ardebat amore” (por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 116). Na kolejnej stronie znajdują się dwa marginalia: pierwsze z poematu Prudencjusza pt. *Psychomachia* (w. 177): „Vidua est virtus, quam non patientia firmat” (por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 146) oraz drugie marginalium składające się z miejsc z *Ab Urbe condita* Liwiusza (22.53.7) i *Antiquitates Romanae* Dionizjusza z Halikarnasu (10 11.5): „Audendum atque agendum, non consultandum in extremis malis. Liv. Lib. 22. Cunctatio in salute conservanda, in malis non cunctantibus, est intempestiva. Dion.lib. 10” (por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 22). Na tej samej stronie w tekście głównym Friedeborn wprowadził nawiązanie do Platona: „Plato (...): Legum latores, ut agrum, Republicam colant, extirpando malas herbas, bonas serendo” (por. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, Proemium Generale 25, bp).

¹⁰⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 55.

¹⁰⁵ *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatores: cum utriusque...*, 218, podobnie L. Annaei Senecae *Tragoediae. Editae emndatores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 171.

¹⁰⁶ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 55.

Argumentem przemawiającym ostatecznie za pośredniczącą rolą *Horologium* są dwie inne myśli, które weszły w skład tego samego marginalium u Friedeborna, bezpośrednio po nawiązaniu do *Edypa* Seneki: z dzieła *Polycraticus* Jana z Salisbury (2.13) i parafraza myśli z *Epitomae de Tito Livio* Florusa (2.13.2.45)¹⁰⁷ – towarzyszą one w identycznym brzmieniu (poza jedną drobną różnicą) cytawom z *Edypa* również w *Horologium*. Friedeborn, przenosząc je do swojej kroniki, zmienił jedynie kolejność tych wyimków¹⁰⁸.

O ile komponując marginalium towarzyszące rozdziałowi o cudownych znakach na niebie Friedeborn oparł się na *Horologium*, o tyle główną narrację przeniósł dosłownie z *Hausbucha* Wedla¹⁰⁹. Dotyczy to zarówno tekstu w języku niemieckim, jak i wplecionych w niego trzech łacińskich cytatów: z *De civitate Dei* św. Augustyna (21.4.3)¹¹⁰, z *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* Waleriusza Maksymusa (1. 1)¹¹¹ oraz z *Super Lucam* św. Ambrożego (1.33)¹¹². Nagromadzenie tych samych cytatów z Wedla i *Horologium* trudno jest uznać za przypadkową zbieżność – potwierdzają one źródłowe znaczenie tych dwóch prac dla Friedeborna.

Najwięcej trudności interpretacyjnych w interesującym nas zakresie przynosi myśl Seneki z *De clementia* (2.2.2), przywołana jako element marginalium przy okazji krótkiego rozdziału związanego ze śmiercią radcy dworu Andreasa Borcke:

Malo veris offendere, quam placere adulando. Sen. 2. Clem. 2¹¹³.

W skład tego samego marginalium weszły jeszcze dwa inne odwołania: do Symmachusa (*Epistulae*, 1.37)¹¹⁴ oraz do Tacyta (*Historiae* 1.1)¹¹⁵. Zgodnie

¹⁰⁷ „Divinae miserationis est, quod signorum suorum indicio ignorantiam nostram quandoque praemunit. Saresb. 2.13. Prodigia saepe imminentis ruinae signa. Flor 4.8”; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 55.

¹⁰⁸ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 55. Jedyna różnica między wersją Friedeborna i *Horologium* dotyczy parafrazy Florusa: w *Horologium* nie występuje przysłówki „saepe”. W *Horologium* widzimy omawiane cytaty w kolejności; wyjątek z Jana z Salisburys, następnie z Florusa i Seneki.

¹⁰⁹ Friedeborn opuścił jedynie myśl, którą Wedel powiązał z Maniliuszem: „Nunquam futilibus excauit ignibus aether”; por. Wedel 1882: 511 (Rkps, 314/320).

¹¹⁰ „Augustinus lib. X De civitate Dei saget: Miracula videndi assiduitate vitescunt”.

¹¹¹ „(...) welches auch der heide erkant, da er spricht: Lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira tarditatemque supplicii gravitate compensat”. Identyfikację autora Wedel zaznaczył na marginesie jako „Valer. Max.”. Friedeborn nie uwzględnił tej uwagi, pozostawiając w narracji głównej ogólne określenie „poganin” (der Heide).

¹¹² „Dann wie der heilige Ambrosius saget: Novit dominus mutare sententiam, si tu noveris emendare delictum”.

¹¹³ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 137.

¹¹⁴ „Cassa fide sunt, qui iugiter blandiuntur. Sym. 1.31”.

¹¹⁵ „Rara temporum felicitas, ubi sentire, quae velis, et quae sentias dicere licet. Tacit. Annal. 1.”.

z zaprezentowanym powyżej tokiem rozumowania jest to argument za powiązaniem Friedeborna z *Horologium*, gdzie na marginesie *Proemium speciale* (50) możemy odnaleźć miejsce z Symmachusa i miejsce z Seneki w bezpośrednim sąsiedztwie¹¹⁶. Jedynie w poszukiwaniu cytatu z Tacyta należy przenieść wzrok kilka akapitów dalej¹¹⁷.

Dodatkową przesłanką może być także to, że na dwóch poprzedzających stronach w kronice Friedeborna znalazły się kolejne odwołania, które identyfikujemy również u Guevary, w identycznym brzmieniu i z takim samym opisem. Stronę wcześniej znajduje się omówione już wcześniej marginalium, które tworzą miejsca z *Epistulae morales ad Lucilium* (90.6) i z *Annales* Tacyta (15.20)¹¹⁸, a dwie strony wcześniej na marginesie znalazły się odwołania do Sallustiusza¹¹⁹ i do Makrobiusza¹²⁰ – każde z nich również odnajdujemy w *Horologium*¹²¹. Z dużym prawdopodobieństwem można zatem przyjąć, że Friedeborn podczas opracowania trzech kolejnych rozdziałów księgi drugiej korzystał z *Horologium* jako jednego ze źródeł cytatów łacińskich.

Za źródło ewentualnych wątpliwości można uznać językowe rozbieżności między wersją Friedeborna a *Horologium* w odniesieniu do ekscerptów z Seneki i z Symmachusa. W wypadku tego ostatniego mowa o dwóch przymiotnikach o pokrewnym znaczeniu i brzmieniu: formie „cassa” u Friedeborna odpowiada forma „quassa” w *Horologium*. W wypadku myśli Seneki różnica wydaje się bardziej znacząca i dotyczy formy orzeczenia: czasownikowi „malo” u Friedeborna odpowiada forma „maluerim” w *Horologium* – dodajmy, że wersja zastosowana w *Horologium* jest zgodna z brzmieniem tej myśli w edycji Lipsiusa¹²². Wariant „malo” znajdujemy natomiast w zbiorze sentencji Seneki z 1576 roku¹²³ oraz w zbiorze sentencji, uwzględnionym w edycji dzieł Seneki z 1555 roku, dla których komentarz opracował Erazm z Rotterdamu¹²⁴. Co do ostatniej z wymienionych edycji dzieł Seneki należy nadmienić, że w tomie pierwszym, w tekście *De clementia*, występuje wariant „maluerim”¹²⁵. Złożoności obrazu dopełnia fakt, że żaden z wymienionych zbiorów nie podaje analogicznej do Friedeborna

¹¹⁶ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III... Proemium speciale* 50, bp.

¹¹⁷ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III... Proemium speciale* 57, bp.

¹¹⁸ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 136.

¹¹⁹ „Sal. De ord. Rep. Ad reprehendenda aliena facta aut dicta, ardet omnibus animus”; Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 135.

¹²⁰ „Macr. 2. Sat. 4. Quisquis praesentem civitatis statum commutari non volet, et civis, et vir bonus est”; Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 135.

¹²¹ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 146, 111.

¹²² L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 209.

¹²³ L. Annaei Senecae utriusque (...) sententiae (...) per Hubertum Scuteputaem..., 13.

¹²⁴ Seneca², L. Annaei Senecae opera, quae extant omnia..., 669.

¹²⁵ Seneca¹, L. Annaei Senecae opera, quae extant omnia..., 769.

identyfikacji cytatu. W wydaniu z roku 1576 kolekcja sentencji została zorganizowana tematycznie, a interesująca nas myśl pojawia się w rozdziale *De adulatione* z identyfikacją w brzmieniu: „Liber de quatuor virtutibus. W edycji z roku 1555 sentencje uporządkowano alfabetycznie, nie wprowadzając powiązań do źródłowych tekstów. Jedynie w *Horologium* odnajdujemy opis cytatu w takim samym brzmieniu jak w wersji Friedeborna.

Jednoznaczne rozwikłanie wskazanej kwestii jest niemożliwe. Możliwe jednak wydaje się sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, z dużym prawdopodobieństwem jesteśmy w stanie założyć, że Friedeborn także w analizowanym fragmencie kroniki wykorzystywał *Horologium principium* – wskazują na to powtarzające się odwołania do różnych autorów. Nie wykorzystywał natomiast tekstu edycji Seneki Lipsiusa ani też starszego wydania *De clementia* z komentarzami Erazma. Być może natomiast zweryfikował brzmienie myśli Seneki w jednym ze zbiorów sentencji tego autora, który należałoby dołączyć do listy tekstów stanowiących zaplecze źródłowe szczecińskiej kroniki.

Zamykając analizę powyższego fragmentu należy zaznaczyć, że z całą pewnością w tym samym momencie Friedeborn sięgał także po tekst Wedla. W treści głównej krótkiego rozdziału o śmierci Andreasa Borckego, któremu towarzyszy marginalium z cytatem z Seneki, znalazły się aż trzy miejsca, co których można mieć pewność, że pochodzą z *Hausbucha*, z rozdziału poświęconego śmierci księcia Ernesta Filipa w 1592 roku¹²⁶.

KSIAŻKI „MIEJSC WSPÓLNYCH”

Próba przekonującego ustalenia, czy Friedeborn korzystał z jakiegoś konkretnego zbioru sentencji wydaje się niezwykle trudna. W tekście kroniki nie pojawia się na ten temat żadna wzmianka, która – jak miało to miejsce w wypadku *Horologium principium* Antonio de Guevary – wskazałaby daną kolekcję jako prawdopodobne źródło kronikarza. Poszukując punktu odniesienia, możemy oprzeć się ponownie na informacjach na temat zasobów bibliotecznych szczecińskiego pedagogium. Najstarszy zachowany katalog wymienia

¹²⁶ Friedeborn tym razem nie przepisał tekstu Wedla *in extenso*, lecz wybrał cytaty wraz z odnoszącymi się do nich fragmentami w języku niemieckim. Pierwszy z nich to nawiązanie do słów Klitajmestry z *Ifigenii w Aulidzie* Eurypidesa (w. 978–990): „nach der Erinnerung Clytemnestrae apud Eurypidem: Probi viri cum laudantur, quodam modo solent odisse laudantes, si immoderate laudaverint”; zob. cytat w języku greckim i łacińskim: Grégoire, *Syntagmatis iuris universi, pars tertia*..., 474. Drugi cytat to parafraza myśli z Kurcjusza (*Historiae Alexandri Magni* 8.5.6): „Curtius saget: Quod regum opes saepius assentatio, quam hostis evertat”. Trzeciego cytatu Friedeborn za Wedlem nie identyfikuje: „Item: Miser est Imperator, apud quem vera reticentur”; por. Wedel 1882, 330 (Rkps k. 217/223). Justus Lipsius przypisuje tę myśl Juliusowi Kapitolinusowi, zob. Lipsius, *Iustii Lipsii Politicorum sive civilis*..., 70.

bliżej nieopisane *Polyanthea*¹²⁷, w późniejszym inwentarzu Oerlichsa natomiast wskazane zostały dwa egzemplarze oznaczone jako: „*Polyanthea dom. Nani et Amantii* oraz *Polyanthea Dominici Nani*”¹²⁸. Z bardzo dużym prawdopodobieństwem możemy przyjąć, że jest tutaj mowa o jednej z wielu edycji niezwykle popularnej kolekcji ekscerptów, autorstwa Domenica Naniego Mirabelliusa, której kolejne wydania zostały uzupełnione przez Bartholomaesa Amantiusa oraz Franciscusa Tortiusa¹²⁹. W inwentarzu Oerlichsa wymieniono także *Polyanthea Langii*¹³⁰ – jak można przypuszczać, za tą informacją kryje się kolejna wersja wspomnianej powyżej kolekcji Mirabelliusa, uzupełniona i na nowo opracowana przez Josepha Langa¹³¹.

Aby prześledzić, czy wskazane powyżej kolekcje mogły być zapleczem źródłowym dla Friedeborna¹³², zastosowano takie same kryteria, jak w analizach zaprezentowanych wcześniej. Warto przypomnieć, że jest to z jednej strony ocena zgodności brzmienia wersji u Friedeborna z edycjami Lipsiusa i, w wypadku miejsc z tragedii, także z Fabriciusa, a z drugiej, z brzmieniem we wskazanych antologiach. Większą wagę w wypadku kolekcji ekscerptów należy przyznać ewentualnym zbieżnościom formy opisu lokalizacji źródłowej danego cytatu, która mogła być przenoszona z kompendiów dosłownie¹³³. Jako istotną wskazówkę należy potraktować także zbieżne wyjątki z twórczości innych autorów, gdy towarzyszą cytatowi z Seneki u Friedeborna i zarazem można je zlokalizować w danej antologii, możliwie najbliżej odwołania do Seneki.

Zgodnie z zaproponowaną metodą dostrzeżono prawdopodobną zależność cytatu z *Epistulae morales ad Lucilium* (24.20) od starszej wersji *Polyanthea*, w opracowaniu Mirabelliusa, Amantiusa i Tortiusa. U Friedeborna miejsce to pojawia się w następującym brzmieniu:

Hunc ipsum quem agimus diem, spricht Seneca, cum morte dividimus¹³⁴.

¹²⁷ *Catalogus librorum quae extant in bibliotheca...*, 15.

¹²⁸ Oerlichs 1768: 295.

¹²⁹ Mirabellius, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...* Pierwsze wydanie zbioru *Polyanthea*, opracowane przez Domenica Naniego Mirabelliego ukazało się w roku 1503, edycja sygnowana także nazwiskiem Bartholomaeusa Amantiusa ujrzała światło dzienne w Kolonii w 1567 oraz (sygnowana nazwiskiem Francesca Tortiusa), także w Kolonii, w 1585 roku.

¹³⁰ Oerlichs 1768: 293, 344.

¹³¹ Mirabellius, Amantius, Langius, Tortius, *Polyanthea Nova, Hoc est, opvs svavissimis floribvs celebriorvm sententiarum...* W edycjach po śmierci Langa tytuł ten został zmieniony na *Novissima Polyanthea* lub *Florilegium magnum*; zob. Frank 1883: 602–606. O popularności *Polyanthea* Langa świadczy fakt, że w XVII stuleciu ukazało się co najmniej 15 wydań tej kolekcji; zob. Pawlak 2009: 67. W niniejszych rozważaniach wykorzystano edycję z 1628 roku.

¹³² Por. analizę zależności od *Polyanthea* Langa tekstu pt. *Rozmowy Artaksesa i Ewandra* Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w: Pawlak 2009: 64–72.

¹³³ Dąbkowska-Kujko 2012: 59.

¹³⁴ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 94.

Złożoność sytuacji polega na tym, że cytat ten w identycznym brzmieniu (poza wtrąceniem w języku niemieckim) znajdujemy zarówno w edycji dzieł Seneki Lipsiusa¹³⁵, jak również w *Horologium*¹³⁶, *Polyanthea*¹³⁷ i w zbiorze Langiusa¹³⁸. W takich okolicznościach istotną rolę może odegrać przesłanka w postaci powiązań z cytatami z tekstów innych autorów. U Friedeborna myśl Seneki została otoczona trzema cytatami ze św. Augustyna¹³⁹. W *Horologium* zidentyfikowano jedno z tych nawiązań, jednak z widocznymi różnicami w stosunku do wersji Friedeborna¹⁴⁰. Wszystkie trzy cytaty można natomiast odnaleźć zarówno w *Polyanthea*, jak i w antologii Langiusa, w rozdziale poświęconym tematyce śmierci, w niewielkim oddaleniu od miejsca z *Epistulae morales*. Za źródłowym charakterem starszej wersji *Polyanthea* przemawia to, że wszystkie trzy odwołania do Augustyna następują po sobie niemal bezpośrednio, a ich brzmienie i opis są zgodne z wariantem u Friedeborna¹⁴¹. W wersji Langiusa myśli te są bardziej rozproszone (choć znajdują się na tej samej karcie), a w cytacie z *De doctrina christiana* występuje inna forma czasownika niż u Friedeborna oraz w *Polyanthea*¹⁴². Wskazane argumenty, choć trudno uznać za jednoznacznie rozstrzygające, sugerują jednak z dużym prawdopodobieństwem, że szukając odwołań podczas pisania rozdziału o przypadkowej śmierci młodego czeladnika w trakcie strzelania do kura, Friedeborn sięgnął po popularny zbiór cytatów, w którym pod hasłem „Mors” odnalazł zarówno odwołanie do Seneki, jak i, stronę wcześniej, trzy wyjątki z dzieł Augustyna.

Podobna argumentacja wydaje się przemawiać za pochodzeniem ze starszej wersji *Polyanthea* także wyjątku z tragedii *Hercules furens* (w. 340–341) w następującym brzmieniu:

Sen. in Herc. Fur.: Qui genus iactat suum, aliena laudat¹⁴³.

¹³⁵ L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia..., 430.

¹³⁶ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 188.

¹³⁷ Mirabellius, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...*, 547.

¹³⁸ U Langiusa zamiast „vixerit” zastosowano formę „vixit”; Langius 1604, kol. 1997.

¹³⁹ Cytat z Seneki stanowi kontynuację miejsca z Augustyna: „Und wie Augustinus saget: Latet ultimus dies ut observentur omnes dies”, któremu na marginesie towarzyszy opis: „De Disc. Christ. Dalej Friedeborn prowadzi krótko narrację w języku niemieckim, po czym wraca do św. Augustyna: „Mala Mors putanda non est, quam bona vita praecessit. August. de Civit. Dei. Non enim potest male mori, qui bene vixerit. Idem de Doctr. Christian.”; Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 3: 94–95.

¹⁴⁰ Jest to *de facto* hybryda dwóch skróconych myśli z Augustyna: „Male mori putanda non est, quam bona vita praecesserit. August. Sent. Prosp. 50. I Civit. 2”; zob. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 659.

¹⁴¹ Mirabellius, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...*, 546.

¹⁴² Mirabellius, Amantius, Langius, Tortius, *Polyanthea Nova, Hoc est, opvs svavissimis floribus celebriorvm sententiarum...*, kol. 1987–1988.

¹⁴³ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 35.

W takim samym brzmieniu miejsce to znajdujemy w edycjach Lipsiusa i Fabriciusa¹⁴⁴ oraz w *Polyanthea*¹⁴⁵, a także, w bardzo podobnej wersji, w *Horologium*¹⁴⁶. Ponownie jednak pomocna okazuje się analiza otoczenia interesującego nas cytatu: Friedeborn ulokował go bowiem jako część obszernego marginalium, w skład którego weszły także nawiązania do Horacego, Liwiusza, Klaudiana, Eliana i Sydoniusza. Jedynie w *Polyanthea* możemy zidentyfikować na tej samej stronie, obok myśli Seneki, kilkunastowersowy wyjątek z Klaudiana, zawierający myśl zacytowaną przez Friedeborna¹⁴⁷. Pochodzenie pozostałych czterech cytatów, które składają się na przywołane marginalium, pozostaje niejasne¹⁴⁸.

Na koniec warto jeszcze przyrzeć się bliżej miejscu, które prowadzi nas do młodszej wersji *Polyanthea*, w opracowaniu Langiusa. Friedeborn podaje cytat w następującym brzmieniu:

Seneca in Epist. Nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris quam virtus aestimanda est¹⁴⁹.

Jest on częścią rozbudowanego marginalium, w skład którego weszły inne ekscerpty: omówione już miejsce z Seneki, cytat z Salustiusza i dwa miejsca z Tacyty. Dla naszych rozważań najistotniejsze jest jednak to, że Friedeborn podał błędną identyfikację źródłową – w rzeczywistości jest to myśl Cicerona, pochodząca z *Paradoxa stoicorum* (48). Obserwacja ta ma kluczowe znaczenie w wypadku poszukiwań źródeł rzekomego cytatu z Seneki: w zbiorze Langiusa wyjątek ten został przywołany w takim samym brzmieniu i, co najważniejsze, z takim samym nieprawidłowym opisem¹⁵⁰. Dodatkowym argumentem może

¹⁴⁴ *Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque...*, 72, *L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis...*, 17.

¹⁴⁵ Mirabellus, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...*, 585. W *Polyanthea* przywołano łącznie 5 wersów z tragedii Seneki, opatrując je lokalizacją źródłową: „Seneca in Hercule furente” – warto zwrócić uwagę, że opis ten jest w pełni zgodny z wersją Friedeborna.

¹⁴⁶ de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III...*, 555.

¹⁴⁷ „Claudia. Virtute decet non sanguine niti”; zob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 35. Tak jak w wypadku Seneki, także w wypadku cytatu z Klaudiana w zbiorze Mirabelliusa znajduje się bardziej obszerny, kilkunastowersowy wyimek z utworu *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* (w. 214–227), przy czym na wysokości myśli wykorzystanej przez Friedeborna (w. 220) znajduje się adnotacja „versus aureus”; zob. Mirabellus, Amantius, Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum...*, 585.

¹⁴⁸ W zbiorze Mirabelliusa można jeszcze zidentyfikować wyjątek z Horacego (*Epistulae*, 1.2.57), który u Friedeborna ma następujące brzmienie: „Horat. Invidus alterius marcescit rebus opimis”; zob. *Polyanthea* 1600: 425. Został on jednak przyporządkowany do innego hasła tematycznego: o ile cytaty z Seneki i Klaudiana znalazły się w sekcji pt. „Nobilitas”, o tyle nawiązanie do Horacego przyporządkowano do tematu „Invidia”.

¹⁴⁹ Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 103.

¹⁵⁰ „Nulla possessio, nulla vis auri et argenti, pluris quam virtus aestimanda est. Sen. in epist.”; zob. Langius 1628, kol. 3092.

być identyfikacja cytatu z Salustiusza, przywołanego przez Friedeborna w tym samym marginalium, który u Langiusa pojawia się niedługo po omówionym rzekomym cytacie z Seneki (w kolejnej kolumnie), w ramach tego samego rozdziału tematycznego pt. *Virtus*¹⁵¹.

LAZARUS ZETZNERUS, CZYLI INNE LEKTURY

W wypadku zaprezentowanych powyżej analiz kluczem doboru domniemyanych źródeł pośrednich były wskazania wewnątrztekstowe (zależność tekstu w języku niemieckim w wypadku Wedla oraz bezpośrednie nawiązanie do *Horologium principium* Antonia de Guevary) lub informacje na temat egzemplarzy kolekcji Mirabelliusa i Langiusa w zasobach szczecińskich bibliotek. Poszukiwania, w wypadku których nie istnieją tego rodzaju przesłanki, obarczone są dużą dozą przypadkowości. Pewne możliwości stwarza wykorzystanie ogólnodostępnych wyszukiwarek internetowych. Jako przykład użyteczności zastosowania tego rodzaju narzędzia można wskazać efekt poszukiwań potencjalnego źródła myśli Seneki z *De clementia* (1.4). Czytelnik spotyka się z nią już w przedmowie do księgi pierwszej kroniki:

Reipublicae animus Princeps ac Magistratus bonus est vinculum per quod Respublica cohaeret. Est Spiritus vitalis quem multa hominum millia trahunt, nihil ipsa futura, nisi onus et praeda, si imperii illa mens subtrahatur¹⁵².

Wariant ten wykazuje kilka wyraźnych różnic w stosunku do brzmienia przywołanego miejsca w edycji Lipsiusa:

Ille est enim vinculum, per quod respublica cohaeret: ille spiritus vitalis, quem haec tot millia trahunt: nihil ipsa per se futura, nisi onus et praeda, si mens illa imperii subtrahatur¹⁵³.

Najbardziej widoczna różnica pojawia się na początku: u Friedeborna zaimek „Idem” zastąpiono przez wprowadzenie: „Reipublicae animus Princeps ac Magistratus bonus”, które, co istotne, nie jest związane z treścią miejsca poprzedzającego bezpośrednio analizowany cytat w *De clementia*. Kolejne ingerencje nie są już tak radykalne, niemniej dość wyraźne: mowa o zastąpieniu zaimka „ille” czasownikiem „est”, wyrażenia „haec tot millia” sformułowaniem „multa hominum millia”, pominięciu wyrażenia „per se”, wreszcie zastosowaniu odmiennego szyku wyrazów: „mens illa imperii” / „imperii illa mens”.

¹⁵¹ „Salust. Virtus clara aeternaue habetur”, ob. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 2: 103; por. „Virtus clara aeternaue habetur. Sallust. In. Catilin.”; Langius, *Florilegii magni seu Polyanthaeae floribus novissimis sparsis libri XX...*, kol. 3093.

¹⁵² Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin...*, ks. 1, bp.

¹⁵³ *L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia...*, 190.

Wykazane rozbieżności skłaniają do poszukiwań ewentualnego źródła pośredniego wskazanego miejsca. Jedną z możliwości jest powiązanie z tekstem listu dedykacyjnego autorstwa Lazarusa Zetznerusa do wydania traktatu XV-wiecznego humanisty włoskiego Francesca Patriziego, w którym analizowany cytat występuje w brzmieniu identycznym jak u Friedeborna¹⁵⁴. Różnica dotyczy jedynie miejsca ulokowania: Friedeborn umieścił go na marginesie i zidentyfikował krótko jako „Seneca”. W liście Zetznerusa stanowi część głównej narracji i poprzedza go uwaga: „ut Seneca, autor gravissimus scribit”.

Poza pełną zgodnością obu wersji brakuje innego rodzaju informacji, które mogłyby jednoznacznie potwierdzić, że Friedeborn znał tekst Zetznerusa. Nie można wykluczyć, że obaj autorzy niezależnie od siebie wykorzystali wcześniejsze źródło, w którym myśl Seneki została tak zmodyfikowana, aby po wyabstrahowaniu z całego wywodu mogła funkcjonować jako rodzaj aforyzmu. Niezależnie od wskazanych niejasności wydaje się jednak bardzo prawdopodobne, że także w wypadku przywołanej myśli z *De clementia* powinniśmy założyć wykorzystanie przez Friedeborna źródeł pośrednich w miejsce bezpośredniej lektury całego traktatu Seneki, by wybrać, a następnie przeformułować oryginalną myśl filozofa.

WNIOSKI

Przeprowadzone powyżej analizy objęły łącznie dwadzieścia trzy z czterdziestu trzech ekscerptów (54%), które w kronice Friedeborna zostały powiązane z twórczością Seneki. Choć to zaledwie niewielki ułamek wszystkich odwołań do autorów klasycznych w szczecińskiej kronice, to jednak już na tej podstawie można stwierdzić, że źródła pośrednie stanowiły istotną część zaplecza erudycyjnego jej autora. Kronikę Friedeborna można zatem traktować jako przykład świadczący o żywotności i znaczeniu tego rodzaju praktyki wśród elit pomorskich u progu XVII wieku. Jednocześnie należy podkreślić, że sposób wykorzystania przywoływanych miejsc zdecydowanie sytuuje Friedeborna po stronie autorów kreatywnych i oryginalnych. Choć aktywność historiograficzna i pisarska nie stanowiły głównego nurtu działalności publicznej Paula Friedeborna, to jednak sposób wykorzystania źródeł pośrednich świadczy o jego wysokiej erudycji i świadomości, w jaki sposób można wykorzystać cytaty z twórczości autorów antycznych – w tym ulubionego Seneki – do skomentowania opisywanych wydarzeń zgodnie z duchem własnej epoki i własnymi zamierzeniami.

¹⁵⁴ Zetznerus, *Epistola dedicatoria...*, k. 2. Lazarus Zetzner (1551–1616) był drukarzem i księgarzem związanym z uniwersytetem w Strasburgu; zob. Zetzner, Lazarus, hasło w: *CERL Thesaurus*, (dostęp w dniu: 15.05.2025).

BIBLIOGRAFIA

Źródła, przekłady, komentarze

- Catalogus librorum quae extant in bibliotheca ad aedem divinae Virginis anno 1590 (...) conscriptus auctoribus D. Daniele Cramero, M. Joachimo Praetorio*, 1590 (rkps).
- I. Claius, *Meditatio VII*, w: *Iohannis Claii Hertzbergensis Meditationum piarum ex historia Passionis et Mortis Christi (...) libri V*, Lipsiae 1580.
- Decem tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Plantiniani, ope V. Cl. Iusti Lipsi emendatiores: cum utriusque ad easdem animadversionibus et notis*, Antverpiae 1601.
- Descriptio Paedagogii Stetinensis*, 1573. *Opis Pedagogium Książęcego w Szczecinie*, red. S. Schwann, Szczecin 1966 [= Schwann 1966].
- Erasmus Desiderius Rotterdamus, *Apophthegmatum opus cum primis fugiferum, vigilanter ab ipso recognitum auctore ...*, Parisiis 1533.
- P. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern*, Alten Stettin 1613.
- P. Grégoire, *Syntagmatis iuris universi, pars tertia (...) auctore Petro Gregorio Tholosano ...*, Venetiis 1593.
- A. de Guevara, *Libro del emperador Marco Aurelio co relox de principes ...*, Valladolid 1529.
- A. de Guevara, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii imperatoris libri III. Axiomatis politici & exemplis memorabilium refertissimi ... ex lingua Castellana, adhibitis Gallicis & Italicis versionibus in Latinam linguam traducti, & notis margini inserti illustratio, studio Iohannis Wanckelii, m. & p.l. In Typographeio Principali*, Torgae 1601.
- A. de Guevara¹, *Horologii principum siue de vita M. Aurelii Imp. libri III etc.*, Lipsiae [Wittenberg] 1606.
- A. de Guevara², *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii Imp. libri III ...*, Torgae 1611.
- A. de Guevara³, *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii Imp. libri III ...*, Lipsiae 1611.
- A. de Guevara⁴, *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii Imp. libri III ...*, Cracoviae 1615.
- Inwentarz i Akta Biblioteki Publicznej w Szczecinie: Mariańskiej i Gimnazjum Mariackiego*, oprac. J.C.C. Oerlichs, Szczecin 1768 (rkp.) [= Oerlichs 1768].
- M. Junius, *Politicarum quaestionum in eloquentiae studiosorum, stylum exercere cupientium, gratiam collectarum ac selectarum pars I*, Basileae 1601.
- J. Langius, *Florilegii magni seu Polyantheae floribus novissimis sparsis libri XX [...] studio et opera Josephi Langii locupletatum et illustratum (...)*, Francofurti 1628.
- J. Lipsius, *Iustii Lipsii Politicorum sive civilis doctrinae libri sex etc.*, Antverpiae 1599.
- D.N. Mirabellius, B. Amantius, F. Tortius, *Polyanthea, hoc est opus suavissimis floribus celebriorum sententiarum (...)*, Lugduni 1600.
- D.N. Mirabellius, B. Amantius, J. Langius, F. Tortius, *Polyanthea Nova, Hoc est, opvs svavissimis floribvs celebriorvm sententiarum ...*, Lugduni, Sumptibus Lazari Zetzneri Bibliopolae 1604.
- J. Osorio, *De regis institutione et disciplina*, w: J. Osorio, *Hieronymi Osorii Lusitani Episcopi Algarbiensis Opera omnia ...*, Romae 1592, kol. 253–562.
- P. de Ribadeneira, *Princeps Christianus adversus Nicolaum Machiavellum caeterosque huius temporis politicos*, Antverpae 1603.
- J.C. Scaliger, *De sapientia et beatitudine libri octo, quos Epidorpidēs inscripsit*, Ginevra 1573.
- L. Annaei Senecae de moribus lib. unus et insignia septem sapientium dicta (...)*, Lugduni 1543.
- Lucius Annaeus Seneca¹, *L. Annaei Senecae opera, quae extant omnia, cum d. Erasmi Rot. Scholiis, etc.*, Lugduni 1555.
- Lucius Annaeus Seneca², *L. Annaei Senecae opera, quae extant omnia, (...) alter tomus*, Lugduni 1555.
- L. Annaei Senecae Tragoediae. Editae emendatiores studio Georgii Fabricii Chemnicensis*, Lipsiae 1566.

- L. Annaei Senecae utriusque (...) sententiae (...) per Hubertum Scutteputaeum (...). Antverpiae 1576.
- L. Annaei Senecae Philosophi opera quae extant omnia: a Iusto Lipsio emendata, et scholiis illustrata, Antverpiae 1605.
- Ioannes Stobaeios, *Loci communes sacri et profani sententiarum omnis generis ex authoribus Graecis plus quam trecentis congestarum per Ioannem Stobaeum (...) a Conrado Gesnero Tigurino Latinitate donati*, Francofurti 1581.
- J. von Wedel, *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel auf Krempzow Schloß und Blumberg*, oprac. J. von Bohlen, Tübingen 1882 [= Wedel 1882].
- J. von Wedel, *Annalles oder Haus-Buch, worinnen die vornehmsten Geschichten, so sich vor Anno Christi 1500 bis ad Annum 1606 sowohl in Pommern, als auch in gantz Europa und andern Oertern zugetragen (...)*, Rps 169/IV, w: [https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/56974/edition/73736/content], [= Wedel Rkps.].
- L. Zetznerus, *Epistola dedicatoria*, w: F.P. Senensis, *De regno et regis institutione libri IX (...)*, Argentorati 1608, k. 2–4.

Opracowania

- Axer, Axerowa 2004: J. Axer, A. Axerowa, *Lektura tekstu dwujęzycznego. Przykłady*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004, 161–176.
- Axerowa 2004: A. Axerowa, *Próba klasyfikacji wtrętów łacińskojęzycznych w staropolskich tekstach dwujęzycznych*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004, 157–160.
- Basler 1957: O. Basler, *Clajus, Johannes*, w: *Neue Deutsche Biographie* 3, 258–259.
- Borysowska 2016: A. Borysowska, *Wstęp*, w: P. Friedeborn, *Opis miasta Szczecina*, oprac. i przeł. A. Borysowska, Warszawa 2016, 5–31.
- Borysowska 2018: A. Borysowska, *Kultura książki w dawnym Szczecinie (XVII–XVIII w.)*. *Studia z pogranicza bibliologii i literaturoznawstwa*, Szczecin 2018.
- Blair 2010: A.M. Blair, *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven–London 2010.
- Burcke 2013: V.E. Burke, *Recent Studies in Commonplace Books*, „English Literary Renaissance” 43 (2013), nr 1, 153–177.
- Bühlow 1896: Bühlow, *Wedel, Joachim von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, 409–410.
- Cieśluk 2023: M. Cieśluk, *Odwolania do autorów antycznych w „Historycznym opisie miasta Szczecina” Paula Friedeborna w kontekście programu edukacyjnego Pedagogium Książęcego w Szczecinie*. *Rekonesans badawczy*, „Przegląd Zachodniopomorski” 38 (2023), nr 67, 100–125.
- Cieśluk, Gut, Gut 2022: M. Cieśluk, A. Gut, P. Gut, *Paul Friedeborn i jego kronika*, w: P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. I, przeł. R. Simiński, J. Grzelak, A. Gut, M. Cieśluk, oprac. E. Rymar, J. Grzelak, P. Gut, R. Simiński, A. Gut, M. Cieśluk, Szczecin 2022.
- Dąbkowska-Kujko 2012: J. Dąbkowska-Kujko, „Na tych, co się sobie mądremsi i uczonemi здадzą”. *O jednym ze źródeł pozornej uczoności w wiekach dawnych*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” VIII (2012), 51–62.
- Franck 1883: J. Franck, *Lang, Joseph*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* 17, 602–606.
- Friedeborn 2022: P. Friedeborn, *Historyczny opis miasta Szczecina [z 1613 roku]*, t. I–III, przeł. R. Simiński, J. Grzelak, A. Gut, M. Cieśluk, oprac. E. Rymar, J. Grzelak, P. Gut, R. Simiński, A. Gut, M. Cieśluk, Szczecin 2022.
- Gut 2025: P. Gut, *Wstęp*. *Joachim von Wedel i jego kronika*, w: J. von Wedel, *Kronika domowa Joachima von Wedla pana na zamku w Krępcowie i dziedzica Morzycy*, t. I, red. P. Gut, przeł. M. Gierke, J. Grzelak, A. Gut, M. Cieśluk, oprac. M. Cieśluk, M. Gierke, J. Grzelak, A. Gut, P. Gut, Szczecin 2025, 13–45.

- Guastella 2016: G. Guastella, *Seneca Rediscovered: Recovery of Texts, Reinvention of a Genre*, w: *Brill's Companion to the Reception of Senecan Tragedy. Scholarly, Theatrical and Literary Receptions*, ed. E. Dodson-Robinson, Leiden–Boston 2016, 77–97.
- Harst 2016: J. Harst, *Germany and the Netherlands: Tragic Seneca in Scholarship and on the Stage*, w: *Brill's Companion to the Reception of Senecan Tragedy. Scholarly, Theatrical and Literary Receptions*, ed. E. Dodson-Robinson, Leiden–Boston 2016, 149–173.
- Joachimowicz 2004: L. Joachimowicz, *Seneka*, Warszawa 2004.
- Kapuścińska, Urbański 2013: A. Kapuścińska, P. Urbański, *Poesis Artificiosa ad Gloriam Dei. Paul Zacharias and his „Disticha sacra”*, w: *Poesis Artificiosa: Between Theory and Practice*, red. A. Borysowska, B. Milewska-Ważbińska, Frankfurt am Main 2013, 65–82.
- Laarman 2014: M. Laarman, *Seneca the Philosopher*, w: *Brill's Companion to Seneca. Philosopher and Dramatist*, eds. G. Damschen, A. Heil, Leiden–Boston 2014, 53–71.
- Moss 1996: A. Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996.
- Moss 2006: A. Moss, *Literary imitation in the sixteenth century: writers and readers, Latin and French*, w: *The Cambridge History of Literary Criticism*, vol. III: *The Renaissance*, ed. G.P. Norton, Cambridge 2006, 107–118.
- Nehring 2012: P. Nehring, *Autorytet Seneki w argumentacji wczesnochrześcijańskiej*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” XXII/2 (2012), 49–60.
- Pawlak 2009: W. Pawlak, „O pewnym sposobie naszych literatów, że przy niewielkim czytaniu mogą się łatwo wielkimi erudydami pokazać”. *Kompendia jako źródło erudycji humanistycznej*, w: *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, 45–72.
- Pomian 2010: K. Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*, Warszawa 2010.
- Pröle 1896: H. Pröle, *Wanckel, Johannes*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, 133–134.
- Sapota 2016: T. Sapota, *Wstęp*, w: *Lucius Annaeus Seneca, Trojanki. Troades*, przeł. i oprac. T. Sapota, I. Słomak, Katowice 2016.
- Tylicka, Wesołowska 2000: U. Tylicka, E. Wesołowska, *Wstęp*, w: *Pseudo-Seneka, Oktawia*, przeł. i oprac. U. Tylicka, E. Wesołowska, Poznań 2000.
- Wehrmann 1900: M. Wehrmann, *Die Statuten des Pädagogiums in Stettin vom Jahre 1587*, „Mitteilungen der Gesellschaft für Deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte” 3 (1900), 166–173.
- Zimmermann 1889: P. Zimmermann, *Reineccius Reiner*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* 28, 17–19.